

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1986 — Ч. 2 (298)

Ч. Мілош: ПОЕЗІЇ

**В. Маркусь: УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ
1920-ИХ РОКІВ**

**Р. Рахманний: НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНСЬКА
ПРЕСА 1945-1948**

В. Витвицький: У ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.
Рік видання п'ятий
Річна передплата 25 ам. дол.
Редактор: Володимир Малінкович
Видає: «Сучасність»
Друкується російською мовою

Замовляти:

«Sučasnist» e. V. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В XX СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

Документи і матеріали; Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. У збірці вміщені документи від кінця 19-ого до 80-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії. Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Емма Андієвська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макаренка.

Чергова збірка сонетів Емми Андієвської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюр-морти й краєвиди», «Вігилії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1986

Ч. 2 (298)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ
МІУНХЕН**

«SUČASNIST» — FEBRUAR 1986

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Чеслав Мілош*: Невисловлене, недосказане. *Переклав з польської Богдан Струмінський*.
- 11 *Віра Вовк*: Карнавал. Оповідання до картин Юрія Соловія (II).
- 19 *Юрій Тарнавський*: Оперене серце (II).
- 31 *Галина Мухина*: Теорія «хатнього вжитку». До століття смерти Миколи Костомарова.

МИСТЕЦТВО

- 42 *Мирослав Шкандрій*: У пошуках нового: революція в українському мистецтві 1920-их років (II).
- 59 *Богдан Бойчук*: Ступаючи на американські театральні помости.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 64 *Василь Маркусь*: Зовнішні аспекти процесів українського відродження 1920-их років в УРСР.
- 85 *Роман Рахманний*: Незалежна українська преса 1945-1948.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 91 *Давид Толмазін*: Розбазарювання та виснаження водного багатства України.

СПОГАДИ

- 102 *Василь Витвицький*: У Генеральній Губернії.

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ

- 116 *Alexandre Bennigsen, Marie Broxup*. THE ISLAMIC THREAT TO THE SOVIET STATE. — *Тарас Кузьо*.
- 119 Від видавництва
- 120 Просимо виправити

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

121 Володимир Кубійович (1900-1985). — *Василь Маркусь*.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

126 *Ігор Качуровський*: До статті В. Павловського про «кіровський терор».

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

НЕВИСЛОВЛЕНЕ, НЕДОСКАЗАНЕ

Чеслав Мілош

ЗУСТРІЧ

Ми їхали вдосвіта по змерзлих полях,
Крило червоне вставало, ще ніч.

І враз пробіг заєць туж перед нами,
Один із нас вказав його рукою.

Це було давно. І вже не живуть
Ні той, хто вказував, ні заєць.

Моя любове, де ж є, куди йдуть
Блиск руки, лінія бігу, шелест груд —

Питаю не з жалю, тільки з задуми.

(З *Уціпіння*, 1945)

З ВІКНА

За полем, лісом і за другим полем
Вода велика білим люстром світить.
Земля у неї золотим подолом
Пірнає, наче у мідницю квіти.

Батько говорить, що це ось Європа,
В погоду видно всю як на долоні,
Ще дим йде з неї по стількох потопах,
Живуть тут люди, пси, коти і коні.

Міст кольорових іскряться собори
Срібно плететься потік за потоком,
Наче перина, так місячні гори
Услали землю, куди кинеш оком.

(Зі "Світу Наївної поеми", 1943,
збірка *Уціпіння*)

ПІСЕНЬКА ПРО КІНЕЦЬ СВІТУ

У день кінця світу

Бджола кружляє над квітом настурції,
Рибалка рихтує лискучі мережі,
Веселі дельфіни скачуть в буруни,
Малі гороб'ята чіпляються ринви,
І в вужа злота шкіра, як йому належить.

У день кінця світу

Жінки під парасольками йдуть полем,
Де травник, там пияк засинає поряд,
На вулиці кличуть продавці квасолі,
Жовтий парус підходить під острів поволі,
Звук скрипки в повітрі триває —
Відчинає ніч, цілу в зорях.

А ті, що чекали блискавок і громів,
Розчаровані.

А ті, що чекали знаків і архангельських труб,
Не вірять, що вже стається.
Поки сонце і місяць світять,
Поки джміль відвідує квіття,
Поки родяться рожеві діти,
Ніхто не вірить, що вже стається.

Тільки сивий старушок, що міг би бути пророком,
Та не є, бо в іншій професії його труд є,
Каже, перев'язуючи помидори:
Іншого кінця світу не буде,
Іншого кінця світу не буде.

(З "Голосів бідних людей",
збірка *Уціління*)

КАВАРНЯ

З цього столика в каварні,
Де в зимові полудня блищав горód в інеї,
Залишився я сам.
Я міг би ввійти, якби хотів,
І, бубнячи пальцями в холодній пустці,
Прикликувати тіні.

З недовір'ям торкаю холодний мрамур,
З недовір'ям торкаю власну руку:

Це є, і я є в дійсности дійствах,
А вони замкнені вже на віки вічні
В останнім своїм погляді і в останнім слові,
Як імператор Валентиніян далекі,
Як вожді масагетів, про яких невідомо нічого —
Хоч пройшов ледве рік, два або три роки.

Я можу ще в лісах далекої півночі бути дроворубом,
Можу промовляти з трибун або зняти фільм
Способами, на яких вони не знались.
Можу zazнати смаку овочів з островів океану
І мати своє фото в одязі другої половини сторіччя.
А вони вже назавжди — як погруддя в жабо і фраках
З потворного Лярусса.

Та часом, як дахи вбогої вулиці барвить вечірня заграва,
І задивлюся в небо — бачу там, у хмарах,
Столик, що пише мисліте. І кельнер з тацею вирує.
А вони глядять на мене, вибухають сміхом.
Бо ще не знаю, як воно є гинути з жорстокої руки людини.
А вони вже знають, вони добре знають.

(З "Голосів бідних людей")

СОРОЧИСТЬ

Той самий і не той я йшов крізь діброву,
Дивуючись, що муза моя, Мнемозине,
Нічим не зменшила мого здивування.
Скрекотала сорока, і я казав: сорочість.
Чим є сорочість? До сорочого серця,
До волохатого ніздря над дзьобом і лету,
Що відновляється, коли занизько,
Ніколи не сягну, отже її не пізнаю.
Якщо однак сорочість не існує,
То й не існує моя сутність.
Хто би подумав, що так, по сторіччях,
Винайду спір про універсалії.

(З *Царя Гороха та інших віршів*, 1962)

■
Августик, нечемний хлопчик, був обернений в муху.
Мився за обрядом мух під скалою цукру.
І прямовисно бігав по печерах сиру.

Летів крізь вікно у горід яскравий.
І там неприборкані пороми листя
Везли напружену від надміру райдуги краплю,
В горах кори росли мшисті парки з криницями світла,
Сипався терпкий пил з гнучких колон в середині кинуварних
квітів,

А хоч тривало це не довше, ніж від підвечір'ка до вечері,
Все потім, коли мав прасовані штани і стрижені вуса,
Думав, держачи скло з алькоголем, що він їх дурить,
Бож муха не повинна розмовляти про націю й висоту продукції.
Жінка напроти була вулканічним верхом,
Де яри, кратери, і в котловинах ляви
Рух землі скручені пні сосон схиляє.

(З *Зачарованого Августика*, 1965)

А книг то ми всю бібліотеку написали,
А з'їздили ми премногі країни.
Битв ми силу-силенну програли,
Аж не стало ні нас, ні в краю дівчини.

(З *Міста без імені*, 1969)

Невисловлене, недосказане.
Але як?
Ця короткість життя,
літа все швидші!
Непам'ятання, чи це було цієї, чи тої осени.
Бабня барханових спідниць,
хихоти над поруччям, скісні коси,
сідання на нічні горшки на підрі,
коли під стовпами ганку бряжчать сани,
і входять вусаті в вовчих кучмах.
Людськість жіночости,
скуйовдженого волосся, розтавляння ніг,
дитячих шмарків, молоко збіжить,
смороду, куп, замерзлих у грудді.
І ті віки,
Ті зачаття в запаху селедця серед ночі,
замість, щоб була це гра в шахи,
або інтелектуальний балет.

І частоколи,
і кітні вівці,
і свині-їдухи і неїдухи,
і ліковані замовлянням корови.

(З Міста без імені)

ВОЛОДАР АЛБАНІЇ

А, може, вже борг мій сплачений,
І я зробив, що міг, для моєї мови,
Знаючи, що мовчанку матиму взамін?
Меншало й меншало. Карликуватіло все більше.
Я став великим поетом королівства Албанії,
Й смішка фрейліни, ласкавість регента
Були б сьогодні спізненою, на жаль, нагородою.

(З Де сходить сонце й куди западає, 1974)

ДАР

День такий щасливий.
Мла опала рано, я працював в городі.
Над квітом жимолости спинялись колібрі.
Не було речі на землі, яку я хтів би мати.
Не знав нікого, кому заздрити було б варто.
Забув, що трапилось лихого.
Не соромився думати, що був, ким є.
Не відчував у тілі ніякого болю.
Простуючись, бачив синє море й вітрила.

(З Де сходить сонце й куди западає)

Якщо я відповідальний,
То не за все.
Я не підтримав Копернікових тез.
В справі Галілея не був ні за, ні проти.
Мої судна зі ставу не впливли в море.
Коли родивсь, бігли по рельсах паровози,
Рухаючи сумішшю колес і поршнів.
І на ліси, надрубані вже добре,
Швидкий поїзд клав широке відлуння.
Жили в губернії люди, жиди й панове.

Кіньми їздилося по гас, оселедці і сіль.
Та в містах електрика горіла.
Казали, хтось збудував телеграф без дроту.
Книжки були написані. Ідеї обговорені.
Сокира прикладена до пня.

(З Де сходить сонце й куди западає)

Коли я їхав з гір Трансільванії
Крізь бори, пущі і гори Карпати
І раз під вечір, при броді піщанім
(Висланим бувши, щоб путей шукати)
Коня у трави пустив, щоб попасся,
І вийняв з торби ту Книгу Завіта,
То так ласкава мені там здалася
Річка шумлива, проміттям облита,
Що, як поник я над Павла главою
І першу зірку побачив на небі,
То владу звільна взяв сон наді мною.

Я не їздив до Трансільванії,
Я не віз звідти послань моєму братству.
Але я міг би був.
Це стилістична вправа.
Давноминулий час
Недоконаних країн.

(З Де сходить сонце й куди западає)

*Вибрав і переклав з польської
Богдан Струмінський*

КАРНАВАЛ

ОПОВІДАННЯ ДО КАРТИН ЮРІЯ СОЛОВІЯ (II)

Віра Вовк

V. СУЗІР'Я

Нас семеро, нерозлучних, мов сузір'я, магнетизмом наших орбітних піль: кожний знає свої привілеї та свої обов'язки, особливо ті останні, бо вони обрані самотужки. Ми віримо, що тільки такі обов'язки справді глибококорінні, вже хоча б тому, що не дають причини докоряти комусь й усувають спокусу якихось особливих вимог чи непорозумінь. Кожний суцільно зосереджений на своїй дорогій йому праці, живе без витребеньок, а коли надходить свято, ми його сприймаємо як щедрий дар за наші старання й проводимо його разом. Тоді на столі з'являються — замість щоденної глиняної карафи з водою — пляшка старого вина, а в полумисках — смачно приготовані страви. Ми підходимо до святкового столу з веселістю людей, які мають великий життєвий плян, що його слід завершити. Кожному з нас приємно стати іншому в пригоді, до якоїсь міри допомогти йому, прислухатися до його завершення. Ми радіємо здобутками кожного з наших побратимів, і в тому спілкуванні є щось ввічливо щедре.

Цього карнавалу ми вирішили виступити прилюдно як сузір'я. Кожний з нас має одягнутися в зорю різних відтінків: від золотаво-червоного до срібно-фіолетного забарвлення. Костюм складається з довгої туніки, яку на височині грудей покриває зубчаста зоря, вишивана в чудові взори. Вже кожний костюм окремо незвичайно гарний, а ціла група робить справді захопливе видовище. Ми вирішуємо вийти на бульвар Оріоном: посередині троє, а по чотирьох боках, як крила метелика, інших четверо.

Ось ми вже на асфальті. Натовп задихається, коли нас бачить. Ми танцюємо й крутимось серед народу, на нас кидають пригорщі кольорових паперових зірочок, в небо підносяться фонерки, барвисті вогні вистрілюють у челюсть ночі. Але ось раптом Оріон починає тягнути одне крило за собою.

Що сталося? Зорайда приклякнула й зав'язує шнурівки свого черевичка.

— Зорайдо, швидко, ми якраз перед трибуною журі!

— Я не можу. Ті сандалі намуляли мені піхур на нозі. Танцюйте ви самі!

— Зорайдо, ради неба! Ради спасіння душі, ми ж якраз перед трибуною журі!

— Не можу та й годі!

— А як буде з Оріоном?

— Імпровізуйте інше сузір'я, може, Вагу.

Доводиться швидко переставити позиції, і ось ми вже знову серед натовпу, наш хорівід дістає признання від глядачів, хоч шкода, що ми не зовсім у повному складі. Випадково Орlando стає мені на ногу, і я — вже трохи роздратований Зорайдиним відпливом — звертаю йому увагу, що він замотеличений. Орlando зразу таки стає серед танцю, прилюдно стягає з себе костюм і кидає його під ноги. Я дерев'янію — таке ставлення одного з друзів мене зовсім виводить з рівноваги. Пробую спинити його, але він рішуче відмотується й зникає в натовпі. Чую з юрби свист і кепкування, тоді швидко піддаю думку, щоб пошкоджена Вага перетворилася в Південний хрест, і ось ми вже знову нібито нічого, хоч насправді затривожені таким відчалом.

Маїра втомилася й вирішує пошукати десь поблизу кіоск з напоями, бо її мучить спрага, від чого ми всі їй сердешно відраджуємо: напевно то не така проста справа серед такого стиску, а особливо ж буде їй тяжко нас знову знайти. Маїра нам заявляє, що зовсім ні, навпаки, нас завжди можна помітити, де ми не були б, і відразу зникає в натовпі танцюристів. Доводиться переставити Південний хрест на Ворону, аж доки Мурільо, затривожений, вирішує йти розшукати загублену Маїру. Вислід такий, що й він пропадає, а нас троє, осиротілих, стає одразу Південним трикутником. Ніч така чародійна, а нас троє вже зовсім охлялих серед веселого народу. Яра дивиться на Фернанда й вибухає сміхом:

— Що ти такий, наче півмісяць?

— Зуб болить, — кривиться Фернандо.

— Може б пожував коноплі? — насміхається Яра.

— Дай спокій, — остерігаю, але видно надто пізно. Фернандо відмахується:

— Піду. Не танцюється сьогодні.

Заки ми опритомніли, він в'юном уповзає в розтанцьований народ і пропадає. Я беруся картати Яру:

— Ось і маєш! Ще цього бракувало! Тепер ми скорчилися до Малого собаки. Треба було хоч тримати язик за зубами. Завжди ті непотрібні насміхання!

— Я не дозволю, щоб ти на мене гримав! Фернандові просто погано, я в тому не винна. А зрештою, знаєш що: танцюй собі сам!

І Яра, завжди така мила, розсудлива й зрівноважена, залишає

мене з роззявленим ротом, з якого стараються видобути на світ незрозумілі звуки.

Дивлюся довкола себе. Люди, не знати з чого, сміються, причиною не мусіла бути наша розмова. Виглядає навіть, що вони нічого не помітили, бо в карнавалі кожний тільки собою зайнятий, залитий сьйвом справжніх зір. Ну й гаразд, думаю, і я також свій пан, навіщо мені бути одним із сузір'я? Самому також не погано танцюється. Адже серед небесних ланів є також планети, чому мені не стати Юпітером або Сатурном, чи навіть самим Сонцем?

Підношу вгору руки й кидаюся в шал танцю. І коли я витупцювою ввесь свій талант, раптом гасає повз мене Зорайда з хвостом із позоліток і дзвіночків, як пишна Комета. Подалі бачу також Фернанда: він використав свою природну маску й перетворився в Місяця. зуб, помічаю, не такий болячий, бо він зовсім весело обстрибує якусь зелену Землю, що котиться довкола якогось невідомого Сонця. Певно й інші друзі поставали в нові космічні позиції. Кожний відсвятковує свій власний карнавал, що не є нашим спільним карнавалом.

Думаю, що на найближчий карнавал піду в народ сміхуном. Все ж таки я серйозно занепокоєний нашим гуртом сузір'я. Здається мені, що минув час дружнього спілкування, і що людина щоразу самотніша в великій карнавальній юрбі.

VI. КАППА ХРЕСТА

Я, Анжеліка, хорунжа Школи Портеля, ледве торкаюся асфальту, пливу по бульварах мрією, смуглявим леготом, усмішкою замороженої ночі. Дзвеню металевими бубонцями на браслетах, що срібними гадючками обмотують кісточки ніг і рук, та довгими намистами з вотивними амулетами. Мій срібно-синій одяг виблискує інеєм, печерними кришталями, пінами моря в причалі, міріадами краплин містичного водоспаду, біля якого приносять жертви для богині вод Еманжа.

— Анжеліка! Анжеліка! — гукають довкола, і товпа рада зловити хоч метелика моїх очей. Я — вже не я. Я — вже сама душа карнавалу, я — вже втілення всіх цих пристрастей, бажань казки, потреби народу піднятися над брук і асфальт у надземні житла зір.

І коли наша Школа самби з тріумфом перепливає між високими рядами трибун і льожами журі, Мавро кліщами стискає мою руку:

— Ходім!

І ось ми вже на краю міста. Наша Школа самби гучно переживає певну перемогу. В обширному павільйоні, замаєному синьо-

срібними гірляндами, плеться холодне пиво, краплі поту на голих грудях наших хлопців подібні до струмків дощу в глині після тучі. Вони святкують мене. Навіть ті, що знають оксамитні тайни моїх пестоців, тепер ледве торкаються рубців моєї пишної криноліни, засліплені моєю зоряною діядемою. Товста Ненé з підносом високо над головою й розхитаними стегнами роздає на всі боки пірїжки, начинені креветками. Вона ліпить мені на лице гучний поцілунок, наче ляпас:

— Нема, як наша Анжéліка! Ти — наша гордість!

— За Анжéліку! Многая літа нашій хорунжій!

Моє золоте знамено з торочками красується на стіні над столом, де по склянках спливає борода пива й розносить довкола дріжджевий запах. Мене також підносять на стіл, і доводиться кілька разів обкрутитися під голосне захоплення юрби. Без зупину вносять тарілки й таці з бубликами з сухої риби, мушлями, начиненими поліпом, а в паперових кубках кружляє горілка з бітою цитриною або соком маракужá.

Біля півночі, коли народ уже не зовсім при собі в закуреному павільйоні серед решток їжі й напоїв, Фатіма гаряче шепче мені в ухо:

— Ходім до старої Ірасеми. Вона чекає на нас. Ненé, Мавро, Сіляс і Роза підуть з нами.

Камінними, покришеними сходами наша група знімається між абакатові дерева й кущі олеандрів, де блимають світла фавелі. Десь брешуть собаки, десь чути сварку і співи, — тут небезпечна зона, але де я присутня, нема небезпеки. Я — талісман. Усе ж таки моє серце навіжено калатається й щемить, якась тривога мене огортає, якесь дивне, святочне передчуття. Мавро йде поруч, обнявши мене за пояс, Ненé сопе й щохвилини вахлює свою широку шию і щедрий виріз блюзки, через рубці якого переливається її темна шкіра, наче розчинене тісто з разової муки.

Врешті ми біля колиби: щілинами проходить запах міцного зілля, крізь смугасту завісу просякає жовте світло.

— Іди перший, Мавро, дай нам відваги! — каже Ненé і впихає Мавра досередини. Чуємо притишені голоси, і за якийсь час Мавро виходить, наче п'яний. Спирається об стовбур хлібового дерева, що росте неподалік, і мовчки запалює сигаретку. Бачу, що його пальці злегка дрижать.

Тоді, коли Ненé заходить у колибу, Роза старається довідатися дещо від Мавра, але він відмахується.

— Ну, що там! Сама побачиш...

— Що вона тобі сказала? — випитує Роза Ненé, шкіра якої вилискує в світлі, що прокрадається з середини колиби.

— Я таки буду мати свій власний ресторан! Товариство! Ща-

стя мене переслідує! Го-го! Цілий рік будуть литися горілки й народ буде веселитися!

Роза, потім Сіляс заходять до ворожки. Я торкаюся Маврового плеча, але він, наче відсутній, оминає мій погляд. Черевиком здшує запалену сигаретку й починає зовсім банальну розмову.

Коли врешті жвава Фатіма з широкою усмішкою виходить з колиби, тримаючися за лоно, наче б колихала немовля, Сіляс бере її в обійми, й обоє разом танцюють перед колибою, начебто цілий світ тільки їм двом належав.

Тепер черга на мене. Я остання.

Заходжу. По середині невеличкого простору, в світлі свічок, обвита димом святого зілля, скулена Ірасема. Її поморщене обличчя обвиває білий турбан, і вся вона тоне в білих мережах на шарованих спідницях. Чую її муркотіння старої, чорної кішки:

— Підійди ближче, Анжéліко! Підійди ближче!

Перед Ірасемою в ситі з плетеної лози — мушлі й морські зорі. Вона їх мішає кощавою рукою й викидає знову на сито перед собою, а потім застигає над ними, відчитуючи їхню вістку. Довго вона так сидить і муркоче, хитає головою й підспівує. Надворі починає дзижчати перша цикада, потім друга й третя. День, певно, буде гарячий, вже, певно, на небосклоні з'явилася блідочервона смуга.

Ірасема киває мені пальцем. Я підходжу зовсім близько, й вона шепче мені до вуха:

— Ти будеш жити в найкращій зоряній садибі, в шкатулі самоцвітів, у сузір'ї Великого хреста. Скинь свою діядему! Скинь свій одяг!

Костистою рукою Ірасема здирає з мене прикраси й костюм.

— Скинь ще своє волосся, свої очі! Скинь свою шкіру, свою стать!

Стою зовсім оголена перед ворожкою — самі м'язи й кістки, але вона ще невдоволена:

— Скинь, свої вени, свої нутрощі, свої легені, своє серце, свій кістяк! І ще всі свої бажання, всі надії, всі мрії.

Нерадо віддаю їх ворожці.

— Ось так! Але не забудь ще свою гордість, свою впертість, своє самолюбство!

Тепер я вже тільки малий вогник на глиняній долівці колиби, й Ірасема бере його в руки й виносить надвір. Він підноситься вгору свят-івановим ліхтарем і зникає в напрямі Південного хреста, що блідне з приходом світанку.

— Це — вознесіння Анжéліки! — каже Ірасема онімілим присутнім. Тоді цикади починають свій шалений концерт.

VII. РОЗП'ЯТТЯ

Минув гарячий карнавал, залишивши по бульварах, площах і вулицях купи столочених решток дешевих блискіток і різнобарвного лахміття. Біля фонтанів, на сходах, на травниках залишки танцюристів у масках очікують початку буднів, з якими ніхто не може собі дати ради. Минула мрія, казка, утопія. Починається голе життя.

Група танцюристів у масках веде з собою трьох без масок: жебрака, злодія й учителя, щоб їх пожертвувати на смітнику за містом, бо хтось мусить заплатити за те, що скінчилося загальне щастя. А винні якраз ті, що їх не доторкнувся дух карнавалу. Особи в масках переймають ролю своїх костюмів: суддя веде розправу, вояк і кат виконують накази, чорт ласиться біля начальства, смерть дзвонить дзвіночком і гасає між юрбою. Знаходиться також група уболівальників без масок: учень, перекупка й повія.

— Справедливости! — кричить суддя в чорній, морщеній тозі, з білою маскою на лиці. — Кожен з цих трьох злочинців — негідник і ворог народу. Берім хоча б цього смердючого жебрака! Дивлячися на нього, не дожуєш свого обіду, не доп'єш своєї пляшки. Ця гниль полагоджувала свої потреби — знаєте де? В ніші за рогом церкви!

— В його апартаменті нема вбиральні! — втручається учень, і народ регочить — він завжди швидко переходить з плачу на сміх, бо всі знають, що жебрак ночує там таки в тому нужденному куті за будками, де продають дешевий церковний крам.

— Оце завошене, заблошене стерво тільки розносить по місту всяку заразу, а ми мусимо платити на нього податки. Кожна така паскуда тисне на суспільство: то ми оплачуємо замітачів вулиць, смітарів, санітарну опіку, азилі, шпиталі, старечі доми...

— Він ніколи не користувався такими привілеями, — ще раз намагається втрутитися учень, але суддя його перебиває:

— Хтось же мусить очистити те, що він запаскудить. До чорта з ним! Обмажте його калом!

Чорт радо підскакує й дає жебракові штовхана. Роз'юшена товпа в'яже йому руки мотузкою, що спритно звідкись береться... Суддя звертається до злодія:

— А ти, понура фігуро? Щоб тільки напасти на когось і здерти з побратима останню копійку, останні черевики...

— Брешеш, собако! — не витримує злодій. — Я ніколи ще не обкрадав своїх побратимів, тільки таких тузів, як тебе. Крім того, я завжди ділився з тими, хто був у потребі.

— Чуєте? Він признається, голота! Ніхто не може спокійно лягти спати, якщо під вікнами повзає твоя тінь. То народ оплачує

в'язниці, в'язничну обслугу, тюремну їжу — там усі тільки гави ловлять. Ми платимо за неробів, за чиряків суспільства. На них ми стараємося в поті нашої плоті!

Народ — тепер назбиралося по дорозі досить цікавих — зловісно гуде. Суддя набирає в груди повітря й тицькає пальцем на вчителя:

— А цей тут морочить пусті голови! То він винен за всякі криві думки, за всяку сваволю, що розпаношилася серед молоді. То він провідник тих, що пишуть по мурах непристойні слова й наліплюють плякати на стовбурі дерев. То він проти порядку, проти уряду, проти конституції!

— Справедливости! — шумить роздрочений народ, починаючи знущатися з в'язнів: їх б'ють, копають, палять сигарками.

— Чи ви всі подуріли?! — в розпуці кричить перекупка. — Принаймні, цей учитель не вчинив ніколи нікому кривди, я його знаю!

— Як то ні? — верещить суддя. — Він баламут і звідник, добрався до панянок з доброго дому! Намагався згвалтувати мою єдину дитину!

— Тепер ти пустив фарбу! — кепкує злодій. — Ти — ніякий суддя, тільки просто власник незаконної льотерії, Аґріпіно, я пізнаю твій голос. А щодо твоєї доньки, то вона — косоока, всі то знають, і вчитель зовсім нею не цікавиться. Ти, зрештою, не за неї клопочешся, тільки за Аманду.

Юрба на мить чманіє, але суддя підбігає до злодія і так його переїщить у лице, що той випльовує зуба з кривавого рота. Побачивши кров, товпа дикими звірями кидається на три жертви: їм скручують руки й прив'язують їх до телеграфічних стовпів. Жебрак жалюгідно скиглить, мовляв, він ніколи нічого не вчинив, що могло б образити пана суддю; навпаки, він міг би бути йому навіть корисний. Він завжди тільки молився на сходах церкви тоді, коли інші йшли на зальоти по готелях Ляпи, або використовували погано освітлені вулиці, щоб обкрадати невинних людей... Злодій слухає все те з упертою погордою, тоді як учитель шукає когось очима. Учень підбігає до стовпа.

— Жоане, не забудь допомагати доні Консейсан нести кошик з городовиною до автобуса. Будь їй услужливий.

Кат поблизу регочеться:

— Я думав, що в вас двох якісь інші секрети...

— Падлюко! — кипить злодій. — Якщо вже знущаєшся, знущайся з мене й з того нужденного боягуза, але не з нього.

— Він мій учитель у Санта Круз! Він дає нам лекції задарма, як хто не може оплатити школи, — невміло старається переконати ката худоплечий Жоан.

Кат вагається. Пишноволоса Аманда, яку знають усі чоловіки, заливається сльозами:

— Аґріпіно, не будь такий безсердешний! Він прийшов мені тільки сказати, що я також людина...

— Заплатить мені кров'ю за своє м'яке серце...

— Лавро, прости мені, це все через мене. Я довіку воліла б продавати себе, ніж переживати сьогоднішній день.

Сухим язиком учитель зволожує губи:

— Жоан має скінчити школу...

— Я не забуду, — обіцяє Аманда.

— Пустіть їм бебехи, поки прийде поліція! — сичить оскажений суддя.

Чорт, вояк і кат кидаються виконати наказ, Консейсан верещить, мов божевільна, учень підтримує обімлілу Аманду, а суддя вдає, що нічого не бачить. В'язні стогнуть у передсмертних корчах, злодій підводить останнім зусиллям до вчителя свою в тюрмі обстрижену голову:

— Пом'яни мене, як прийдеш у царство небесне...

Блискавка роздирає небо навпіл. Надлітає з гуком і свистом чорна хмара, що бовваніла на обрії, і над юрбою в масках зависають леза ножів.

ОПЕРЕНЕ СЕРЦЕ (II)

Юрій Тарнавський

11. ЯКОЮ БУЛА МЕРІДА?

О, місто радості,
о, місто щасливого подружжя,
з вікна твого готелю
я бачив,
як хмари росли,
мов пальмовий гай,
на обрії,
в Кампече
вони лущилися,
мов сіра фарба
зі стелі,
в Меріді
її ім'я
було зав'язане вузлом
на моїм язиці,
хоча часами
я й не знав,
хто вона така,
мій рот
шелестів
її ім'я,
як дерево,
дерева
простягали до мене
гілки,
я стискав
їхні хрусткі
численні пальці,
парки
Були, мов перстені
з самоцвітами
цвіту,
оправленим
у листя,

Продовження з попереднього числа.

я проходжався
білими вулицями
немов одітий
в свіжо накрохмалений
білий одяг,
я минав
цю браму,
яку я цілував раз,
мов напіврозкритий
вогкий
рот,
я з'являвся
і зникав
у готелях, ресторанах
і своїм тілі,
як приємний
сон,
що повторюється,
я був володарем
свого серця,
вночі
я лягав
сам
у вузьке ліжко,
щасливий,
немов під зеленим кущем,
я носив
басейн, що внизу,
на своїм пальці
мов перстень
з велетенським, прямокутним
кусом бірюзи,
сни
хлюпали в моїм мозку,
мов вода
в басейні, що внизу,
ранок
розвіває моє тіло
з ліжка,
немов туман,
і я біг
мити собі лице
в холоднім дзеркалі
в лазничці.

12. ЯКИМ БУВ ЮКАТАН?

На самім споді
були поклади
зубів
і зламаних пальців,
спалених,
мов вапно,
в домнах
тіл,
тоді йшла
вода,
тверда й зелена,
як шкурка
кавуна,
веселка
виростала з неї,
рожева й соковита,
немов м'якуш
того ж кавуна,
ліс лиць
і душ
заступав обрій,
товплячись
перед ним,
як перед сповідальницею,
і чувся шепіт,
мов побіч сповідальниці,
замість шелесту листя,
віддаль
шелестіла,
мов дерево,
рівнина
тягнулася
нудно,
як біль зубів,
час,
мов опецькуватий
ідіот-дитина,
грався домовинами,
складаючи їх
в стосики,
аж вони котилися
за обрій,

дзигарі
на ратушах
видовбували стрілками
хвилини з механізмів,
вправно,
немов сороки
шпik
із костей,
троянди
гули,
мов електричні годинники,
сполучені
стеблами
з землею,
майдан
був витертий
коханцями,
як старий гріш,
ніч
нервово гнула
тонкий і білий
місяць
в своїх плескатих
чорних пальцях,
небо
було покрите
дрібним письмом,
немов мільйони
любовних листів,
над заокругленою
чорною
силуетою міста,
що виглядало,
як люди
скоцьюблені
під ковдрами,
мов поцілунок
з'явився
й зник,
як метеор.

13. ЯК Я ПОВОДЖУСЯ, КОЛИ ПРИЇЗДЖАЮ?

Я підношу
телефонні
слухавки,
шукаю за ними,
я надіюся
знайти
хоч паперові
сліди
по них,
надворі
хідники набиті
прізвищами,
що рухаються,
як живі
телефонні книжки,
я питаю,
чи хтось чув
про них,
ніч киває заперечливо
своєю круглою
головою,
мої пальці
скрегочуть,
як зуби,
один об одного,
я грюкаю
кулаком
в свої груди,
та тільки горбата
самота
відповідає,
усміхаючись широко,
пригадуючи,
що вона теж
жіночого роду,
я крокую
назад,
натрапляю
на м'який мур
своїх коханок,
колір
очей,

які я так кохаю
меншає,
мов рука,
що махає
з поїзда,
який від'їжджає,
я залишаюся
сам,
мов залізнична
станція,
ліжко
чекає на мене,
як дата моєї
смерти,
я лягаю
в нього,
притискаюся
до свого тіла,
якмога даліше
від тепла,
що йде
від постелі.

14. ЯКИМИ БУЛИ ПІЗНІ ПОПОЛУДНІ В РОЖЕВІЙ ЗОНІ?

Спокій
осідав,
мов присмерк,
мій біль
був мов величезне
ліжко,
десь глибоко в мені,
я згинався
над своєю душею,
як над листком
паперу,
моє серце
ворушилося,
мов рука,
що спішиться записати
думку,
часами
мрамуровий кружок стола
посувався,

як самотній
гість
у кав'ярні,
тримаючись
цвяха на стіні,
хижак годинника
ледве ворушив
своїми крилами
і дзьобом,
рослини
в висячих вазонках,
що в вікнах,
сичали,
як пара,
втікаючи
з рури,
час
ріс в годинниках,
мов рослини
в вазонках,
було так
тихо,
що я розумів
речовину,
кінець
болю
такий самий,
як кінець марафонського
бігу —
глядачі
холітаються,
як гнилі
зуби.

15. ЯКОЮ БУЛА НЕДІЛЯ В МІСТІ МЕХІКО?

Краплі дощу
були натягнені
крізь простір,
немов нерви,
повітря
хвилювалося,
мов людина,
холод

робив предмети
чіткішими,
мов біль,
приємно було
знову чути
самотнім,
душа
була цупка,
як напнутий м'яз,
я примусив
себе молитися,
немов навчаючи
дитя
ходить,
надіявся
купити її кохання
за два срібні
схлипи,
тіла людей
спиналися по крутих
сходах,
як вода
стікаючи згори,
місто
нудило,
воно вибльовувало
свої форми,
деякі будинки
заточувалися,
було ясно,
що вкінці
згине все,
як все
колись народилося,
кров була
немов фанфари
Ваґнера,
колективо
було затишне,
як короткий, інтимний
вірш,
в яким можна
заплющити очі,
я скурвійсин

поправді,
не потребую
нікого,
тільки літери
свого прізвища,
дивно,
як мене вабить
форма хреста,
може Христос
теж
мій друг
і я підпертий
його смертю,
повний болю,
немов із зламаним
пальцем,
я відійшов від
простору,
посуваючись Реформою,
такий собі
неодружений метеор,
пролітаючи крізь рожеві туманності
жіночих тіл,
квадратові орбіти
елегантних вулиць,
галактики
білих постелей,
вицокуючи-цокуючи зубами
звук чисел,
все наближаючись, наближаючись, наближаючись
до того ліжка
більш самотнього
ніж могила
в своїй несамотності.

16. ЩО СТАЛОСЯ В МЕХІКО?

Висівши,
я побачив себе
на вершку свідомости,
мов на горбі,
по однім моїм боці
стояла струнка
блакитна постать

неба,
по другім —
трава
кидала тінь
пари
довгих ніг,
внизу
був біль,
як таксі
з усіма дверима
відчиненими навстіж,
я зрозумів,
немов пригадуючи,
що трагедій
треба вкінці позбутися,
як дешевих, поламаних
меблів,
що жіноча краса
жовкне,
як старий папір,
що є наївним
вимагати,
щоб лиш одна людина
наситила
всю потребу любови
другої —
одна з них
була лиш краплею
роси
на моїм біцепсі —
щастя
чекало за рогом
моєї душі,
кістяки
сузір'їв
спали спокійно
в глині неба,
земля травила
свої кістяки,
мов шлунок,
море
скреготало
своїми м'якими
зубами,

сік
обертвся
в рослинах,
як велетенські
колеса,
гуркочучи
безустанку,
вода
підкорялася
своім чітким
математичним правилам,
сліпуче світло сонця
прямувало
білими,
прямими
шляхами,
немов пророк
у довгім хітоні,
глянувши
собі на груди,
я побачив,
як мої легені
рухалися,
мов пара крил,
я знісся на них
в своє майбутнє
під співи
хорів
листоків паперу,
що співали
ось ці пісні
моєї душі.

17. ЯК СПРАВИ ТЕПЕР?

На вуличках
Пляї дель Кармен
вітер
розвіває шерсть
на карках псів,
як гребені хвиль
на морі, що поблизу,
я знов
у своїм тілі,

дивлюся
на цвинтар паперу
з нагробками
чистоти
на нім,
я підпертий
своїм Далі-подібним
ліктем,
вірш цей
є мов діра
в моїх грудях,
її обличчя
мерехтить у ній,
немов море,
в цю мить
я знов сумний,
кладу голову
на холодні коліна
паперу,
навіть короткі віддалі
такі далекі,
люди
забувають серця,
мов числа телефонів,
моя рука
колишеться,
як гілка
в вітрі,
мій ум
колишеться,
як гілка
в вітрі,
чому
відтято
життя
моєму єдиному
другові
сорок три роки
до того,
як я
народився?

26. XI. 1975 — 17. VI. 1985

ТЕОРІЯ «ХАТНЬОГО ВЖИТКУ» ДО СТОЛІТТЯ СМЕРТИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Галина Мухина

Майже всі українські літературознавці, починаючи від Сергія Єфремова, приписують Миколі Костомарову, що він призначив українській мові ролю "домашнього вжитку". На порозі 20 ст. Єфремов уважався першим професійним українським літературним критиком, користувався популярністю та великим авторитетом і його поглядів ніхто не квестіював — вони були аксіомою. Багато з його оцінок, разом з оцінкою Костомарова як автора теорії про те, що українська мова придатна лише для домашнього вжитку, досі вважається істиною, яка не потребує доведень. Однак, чи справді не потребує? Чи дійсно людина, яка віддала майже п'ятдесят років свого творчого життя процесам відродження, розвиткові та новій інтерпретації важливих явищ української культури могла, водночас, заперечувати саму суть своїх високих прагнень?

Костомаров — історик, письменник, поет, літературний критик, публіцист, фолкльорист, перший перекладач Байрона та Шекспіра — був також першим виразником ідеї відродження української нації, її мови й літератури. У своїх історичних, публіцистичних та літературно-критичних працях він послідовно обстоював рівноправність української мови й літератури з російською; рішуче доводив, що це мова й література народу, який має свою довгу історію, незалежну від російської; свою багату культуру, вищу від російської; своє світле майбутнє.

Костомаров добре розумів, що мова народу — це святиня, в якій національний дух живе, і для того, щоб воскресити національні прагнення народу, треба, насамперед, воскресити його мову, поставити її в становище рівноправности з іншими мовами, зокрема з російською. Теоретикам, які проповідували російську національну й мовну виключність, а українську мову вважали за діалект російської, Костомаров писав:

Мова, яку звичайно називають малоросійською, якою розмовляють у південнозахідніх губерніях Росії та в Галицькому королівстві, це не є діалект мови російської, що недавно виник; це мова, що існувала давно й існує тепер як мова слов'янського кореня, займаючи своєю граматичною і лексичною будовою середину між схід-

німи і західними мовами великого слов'янського племені; мова правильна, багата, гармонійна, здібна розвивати свою літературу.¹

Опонентам з російського табору, які вважали, що українські письменники повинні писати російською мовою, а не українською, Костомаров рішуче заперечував, доказуючи, що українець може вийти на літературну арену як повновартісний письменник тільки із своїм виразним національним обличчям і із своєю рідною мовою: "Багато українців відчували, що російською мовою не можна висловити того, що українською, і тому почали вживати своє рідне слово. І вони праві". Як приклад, він вказував на творчість М. Гоголя, вважаючи, що він гарною російською мовою змалював багато з українського побутового життя, але був переконаний, що "вийшло б ще краще, якби було написано природною мовою".

Свідченням того, що Костомаров був наскрізь проіннятий українською стихією, є те, що він перший найглибше збагнув суть творчості Тараса Шевченка, народження на українському ґрунті справжньої поезії. У "Спогаді про двох малярів" він писав, що коли Шевченко вперше прочитав йому свої ще не друковані вірші, то його обдало страхом — враження від прочитаних віршів були такі, як від Шіллерових балад: "Я бачив, що Шевченкова муза розірвала заслону народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і зворушливо було заглянути туди!!!"²

До появи Шевченка українська поезія була в стані повної стагнації. Те, що з'явилося, було лише звульгаризованим наслідуванням Котляревського, що пізніше дістало назву в літературі "котляревщина". Під тон української поезії підроблялися письменники національно роздвоєні — українці, які писали й друкувалися російською мовою та годувалися російською культурою. В суто розважальних інтересах вузького товариства вони писали вірші українською мовою, не маючи навіть на меті друкувати їх. Малоросіянство й "котляревщина" йшли в парі через майже все 19 ст. і нічим не загрожували рафінованій русифікаційній політиці царського уряду.

---

1. Н. Костомаров, "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* (Харків: Державне видавництво України, 1928), стор. 41. Вперше друковано: *Молодик на 1844 год 1843*, 10, стор. 157-185.

Переклади цитат з російської на українську — мої. Термінологія Костомарова "Малороссия", "малороссийський" тощо, замінені сучасною.

2. Н. Костомаров, "Воспоминание о двух малярах", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*, стор. 89. Вперше друковано: *Основа* 1861, 4, стор. 44-56.

В поезії Шевченка Костомаров тонко відчув незрівнянну силу, що прорвалася з підземелля,

замкнутого численними замками, запечатаного численними печатками, засипаного землею, доцільно заораною й засіяною, щоб заховати перед майбутніми поколіннями навіть місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза відважно ввійшла в цю порожнечу й своїм негасимим полум'ям відкрила шлях і сонячним промінням, і свіжому повітрю, і людській жадобі до знання.

Шевченкові не треба було "підроблятися" під тон української поезії, бо він сам був народом, бо його пісня стихійно лилася з народної душі, "горіла невмирущим вогнем — вогнем Прометея".

Костомаров не ставив і не мав на меті ставити обмежень своїй широкозакроєній програмі розвитку української мови й літератури. Він поширював постулати європейського романтизму, що проповідував національні культури й народність у мистецтві; допускав фолкльорні елементи в літературі як рівноправні категорії, особливо наслідування народної пісні, розуміючи, що це давало сильний ґрунт для відродження української літератури та відкривало їй шлях до західноєвропейської літератури.³ Згодом, однак, Костомаров дійшов до висновку, що вузьконародницький український романтизм занадто довго сковував українську літературу й гальмував дальші закономірні процеси її розвитку. Він перший кинув гасло, що народництво завузьке для української літератури, що їй треба шукати нових доріг:

Зображально-етнографічний напрям вичерпався; в епоху, коли все мисляче думало про прогрес, про поступ уперед, про поширення освічености, свободи й добробуту, цей напрям виявлявся занадто вузьким. Простонародне життя, що раніше уявлялося незмірним багатством для літератури ... виявилось, навпаки, дуже бідним: у літературі не видно було руху, а якщо він і був, то до такої міри повільний і ледве вловимий, що не міг задовольнити потреб ... мислячого суспільства. Поезія ще менше будила зацікавлення. Буйні вітри, степові могили, козаки, чумаки, чорнобриві дівчата, зозулі, соловейки, барвінкові віночки та інші надбання української поезії ставали заялженими, блідими примарами, подібними до античних богів і пастушків псевдоклясичної літератури чи сентиментальних романів двадцятих років...⁴

---

3. Н. Костомаров, "Об историческом значении русской народной поэзии", *Молодик на 1845 год* 1844, 11, стор. 157-185.

4. Н. Костомаров, "Малорусская литература", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*, стор. 245. Вперше друковано: *Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей*, 1871, стор. 157-163.

Такі заяви Костомарова не могли не насторожувати його учасників і пізніших його критиків, які вперто захищали й пропагували народницький напрям як єдиноправильний і єдинопотрібний для української літератури.

Не дивлячися на горезвісний циркуляр 1863 р. міністра внутрішніх справ Валуєва, відомого своєю заявою, що української мови "не було, немає й бути не може", та Емський царський указ 1871 р., коли українська мова й література були приречені на загибель, Костомаров далі розвивав свою мовну програму, прикриваючися зовнішнім політичним сервілізмом до російського уряду. Він переконливо доказував потребу підручників української мови та наукової літератури, підкреслюючи, що доки українська мова не стане основою загальної освіти, доти все написане цією мовою буде "блискучим пустоцвітом", і нащадки оцінять ці писання звичайною примхою, бажанням задля розваги переодягатися з сюртука у свитку та припишуть їм радше моду на народність, ніж любов до народу. "Хто любить свій народ — хай любить його не по донкіхотському, не уявно, а серцем і ділом; хай любить не абстрактне поняття про народ, а народ як реальність; хай любить живих людей, що складають народ і хай шукає того, що народові корисно й потрібно".⁵

Прекрасно розуміючи політику денационалізації Миколи I, єдиний порятунок для українського народу Костомаров бачив у освіченості. Народ мусить учитися, писав він, але якщо "ми не дамо йому можливостей і засобів учитися своєю рідною мовою, він буде вчитися чужою", що в даних обставинах сприяло поглибленню русифікаційних процесів. Майбутній розвиток української літератури він розглядав лише в поєднанні з загальною освіченістю і вважав, що це речі повністю сумісні та що їх треба й можна поєднати.

Авторові також було ясно, що українська мова й література спізнюються, не встигають іти в парі з розвитком нових течій інших літератур. Причиною цього, на його думку, також була відсутність елементарної народної освіти. Він не тільки робив висновки, він конкретно діяв. Починаючи від 1863 р., він не переставав працювати над виданням шкільних підручників українською мовою, збираючи потрібні матеріали, видаючи відозви до земляків з закликом до співпраці над підручниками та до пожертв на їхнє видання. На адресу Костомарова надходили матеріали й досить поважні суми грошей. Прізвища жертводавців і пожертви Косто-

---

5. Н. Костомаров, "Мысли южнорусса", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*, стор. 137. Вперше друковано: *Основа* 1862, 5, стор. 1-6.

маров проголошував щомісячно в *Санкт-Петербурзьких вістях*.⁶ За час від січня до червня 1863 р. надійшло пожертв на суму 3339 карбованців.

Кампанія Костомарова викликала обурення серед ворогів української національної справи. Посипалися протести, напади, інсинуації, заклики до урядових репресій. Це причинилося до того, що вістря полеміки Костомарова довгі роки було спрямоване проти виразників російського централізму з одного боку, а з другого — проти пасивності української інтелігенції та низького рівня української літератури. Звинувачуючи еліту в ледарстві та байдужому ставленні до справді корисної праці, він підкреслював:

Писати повісті та віршики — часто безбарвні та пусті ... далеко легше, ніж віддатися серйозному вивченню, тверезій роботі складання наукових книг, необхідних народові; це саме стосується й до наших народолобців, які радше зодягнуться, для забави, в квазі-національний одяг, докинуть до своєї мови два-три українські словечка, посперечаються про вартості Шевченка, ніж пожертвують рубель-два на справи народної освіти.⁷

Перший етап накресленої Костомаровим програми мав складатися з елементарного викладу таких дисциплін: буквар, коротка біблійна й церковна історія, катехизис, уривки з повчань "Отців Церкви", пояснення до богослуження. Наголос на релігію ставився тому, що в той час уже була тенденція поширювати серед народу матеріялізм, а Костомаров уважав, що матеріялізм чужий народові, "бо відбирав святощі його серця". За релігійною площиною мали йти природознавчі науки, граматики української мови та книга-довідник про основи становища українського народу в державі, а також його юридичні права.

В зв'язку з цією програмою та у відповідь противникам української письменности, які пробували доказувати, що українська мова не тільки не має права називатися мовою, а й навіть діалектом, бо вона є лише випадковою неорганічною сумішшю російської та польської мов, Костомаров зумів надрукувати в офіційному органі Міністерства освіти науковий огляд фонетичних і граматичних особливостей української мови.⁸

---

6. Н. Костомаров, "Пожертвования", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*, стор. 164-167. Вперше друковано: *Санкт-Петербурзькие ведомости* 1863, 26, 47, 77, 81, 120, 148.

7. Н. Костомаров, "Мысли южнорусса", стор. 139.

8. Н. Костомаров, "О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*, стор. 168-179. Вперше друковано: *Журнал Министерства народного просвещения* 1863, 119, стор. 45-56.

—Великі пляни Костомарова в освітній програмі здійснилися лише частково. Видана була книжка, яка давала елементарні знання про природу, вийшло перше видання церковної історії та підручник арифметики, були зроблені два переклади Євангелії. Костомаров пише:

Однак тут розпочалися підозріння, звинувачення, п'ятування. Московська газета ... знаходила в цій справі заміри відірвати Україну від Російської імперії, спільність з польськими інтригами, одне слово — злочинні наміри. Таким чином знайдено було доречним перегоріти весь дальший хід цієї справи. Це було в 1863 р. З того часу українська література перестала існувати в Росії. В очах оборонців державної цілісності й народної єдності Росії писане українською мовою починало уявлятися примарою зради, бунту, намагань розкласти російську державу.⁹

Крім того, Костомаров не знаходив ніякої підтримки для своєї програми серед української інтелігенції. Ввесь тягар оборони українського слова в крайньо несприятливій суспільній і політичній атмосфері він ніс на своїх власних плечах. Української інтелігенції, казав Костомаров, ніби й не було. Навіть перший і єдиний український літературно-мистецький журнал *Основа* "не міг довго існувати з уваги на малу кількість передплатників, що вказувало на брак виrozumіння серед вищої класи України". Здобуваючи освіту російською мовою, український інтелігент уважав, "що народна мова України — вже не його мова; що в нього є вже інша мова, а дві мови разом йому не потрібні".

Після майже двадцяти років наполегливого захисту українського слова, безуспішних намагань активізувати для цієї справи байдужу інтелігенцію, три роки перед смертю, остаточно вичерпаного автора зовсім виправдано починала огортати безнадія, що межувала з цинізмом. У 1882 р. він написав статтю "Завдання українофільства", пов'язавши її з появою в Києві альманаха *Луна* на 1881 р.¹⁰ На основі саме цієї статті пізніші критики Костомарова зформулювали його теорію про те, що "українська мова придатна лише для хатнього вжитку". Цю "теорію", а насправді вислів, вирваний з контексту великої статті й усїєї літературно-критичної діяльності автора, літературно-народницька критика, що домінувала на протязі століття, розреклямувала до такої міри, що цей вислів став своєрідною негативною крилатою фразою, яку й досі повторюють літературознавці, не вважаючи навіть за потрібне

---

9. Н. Костомаров, "Малорусская литература", стор. 246.

10. Н. Костомаров, "Задачи украинофильства", *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*, стор. 289-298. Вперше друковано: *Вестник Европы*, т. 2 (1882, 1), стор. 886-900.

покликатися на оригінальне джерело. З уваги на те, що ця стаття закладена в основи злощасної "теорії", доречно буде з'ясувати її докладніше.

Стаття починається аналізом складних умов, у яких далі перебуває українська мова, яку автор вважає однією з найнещасливіших у світі. Він каже, що на протязі століть нікому не спадало на думку заперечувати існування українського народу та його мови. В Москві при посольських установах працювали навіть окремі перекладачі. Але в недавні часи книжні мудреці додумалися, що українського народу немає й ніколи не було та що в російській державі живуть тільки росіяни, а українська мова почала вважатися звичайною говіркою, виробленою під впливом польської неподільності Росії вигадують якусь окремішність і самотність української мови та української літератури. Такі погляди, що постійно друкували в пресі й які виходять від людей, що вважалися компетентними в цій справі, довели до заборони не лише друкованого українського слова, а й до друкування пісень під нотами, влаштування концертів та ставлення українських п'єс.

Автор далі переконливо доводить, що дорогу для урядових утисків та заборон проклали російські шовіністи. Трагічний стан української мови був зумовлений ще й тим, що на протязі історії, пише Костомаров, українська інтелігенція постійно відривалася від народу, приєднуючися то до упривілейованої польської шляхти, то до упривілейованого російського дворянства, вороже наставленого до всього народного. Об'єднавшись в російській державі, українська інтелігенція остаточно денаціоналізувалася, зрілася мови своїх предків, запозичивши мову російську для свого спілкування та літературної творчості. Здобуваючи освіту російською мовою та вивчаючи інші європейські мови, вона соромилася й зневажала все українське: "хахол — мужик, хахол — дурак, його мова груба й безглузда". Дехто навіть соромився своїх прізвищ і додавав "-в" до закінчення "-енко", щоб звучало по-російському.

Однак, дух часу, продовжує автор, змінився й інтелігенція в усьому світі зрозуміла, що селянин не тільки людина, але й основа суспільства — корінь, без якого не може жити дерево. Вивчення народу, його мови, його багатой творчості стало однією з кінцевих галузей науки. Етнографія почала вважатися однією з найважливіших дисциплін нашого часу. Це дало підстави для відродження української культури. Засновували школи, в яких навчалися діти селян. Вони не могли забути і не любити того, що виссали з матірним молоком. Частина інтелігенції також почала

відкопувати скарби української культури, полюбила народ та його духовість. З етнографічним вивченням народу та його мови приходить природне бажання розвивати глибше рідне слово. Тут і коренилися початки української літератури, які не мають нічого спільного з наклепницькими політичними вигадками російських шовіністів. Українська мова має право на існування хоч би тільки тому, що вона існує, а право висловлювати думки цією мовою спирається хоч би на таку аксіому, що слово дане людині Богом на те, щоб вона висловлювала свої думки. І найвищий час поводитися з українськими літературними творами так само, як і з творами, писаними іншими мовами.

Зробивши такий вступ, Костомаров вітає появу альманаха українською мовою, віддає належне авторам за любов до рідного слова, що зазнає незаслужених зневаг, та формулює своє становище на погляди деяких авторів, які думають, що для висловлення вищих понять та предметів культурного світу можна вигадувати слова й тим збагачувати рідну мову. Він виступає не проти неологізмів узагалі, а проти неологізмів неспівзвучних, на його думку, з духом української мови. Він підкреслює, що неологізми потрібні, але право на творення їх мають лише великі таланти. У Квітки, Гребінки, Гулака-Артемовського, Шевченка, Стороженка, Марка Вовчка, каже автор, ледве чи знайдеться слово, яке було б чужим і не гармонізувало б з українською мовою.

Це твердження Костомарова послужило й служить далі як аргумент для висновку, що він виступав проти "кованих слів" в українській літературі. Правдою є, що, висміюючи такі наважання вигадані курйози, як "гробкове", "ночі-стуми", "напечаток", "свіжина", "помник" і т. п., він також виступив проти таких тогочасних новотворів, як "вгавати", "мрія", "задуманість", "байдужість" тощо. Але хіба ж можна із сторічної ретроспективи обвинувачувати автора в тому, що ті, як пізніше виявилось, вдалі новотвори, звучали штучно для його вуха? Критика, на жаль, не враховує цього, а навпаки, затушковуючи його позитивну діяльність для розвитку української літератури, наголошує його помилки й негати́ви.

Торкаючися перекладів Байрона, Шекспіра та інших західноєвропейських поетів, що були друковані в тому ж альманасові, Костомаров висловив думку, базуючися, очевидно, на власному досвіді, що для таких шедеврів українська мова ще недостатньо розвинена:

На нашу думку, переклади українською мовою можуть бути доречними тільки тоді, коли вони будуть зрозумілими народові й доступними його інтелектуальному розвитку. ... Ми повністю поділяємо бажання бачити українську мову розвинутою до такого ступня, щоб нею можна було без натягання перекладати все, що входить у сферу культурної мови. Однак для цього потрібний час та

піднесення інтелектуальних обріїв народу. І тому латинське прислів'я "поспішай помалу" повинне послужити гаслом для українських письменників.

Цей висновок Костомарова також заінтерпретовано негативно й покладено на карб зміни його поглядів на українську справу й національне питання. Він, мовляв, несподівано на старість заперечував потребу перекладати твори світової літератури українською мовою, бо вона "мужицька".

Ствердивши вже раніше, що українська література застигла в зачарованому колі описового етнографізму й на протязі півстоліття не змогла виховати інтелегентного читача, а тим більше повернути до себе симпатії денационалізованої української інтелігенції, Костомаров скептично розглядав її можливості на найближче майбутнє. У сучасну пору, пише він далі в цитованій статті, — українська мова стала лише надбанням простого народу, хоч і немалочисленного, однак, на досить низькому рівні розвитку. Ми вже згадували, що інтелегентні класи давно відірвалися від свого народу: деякі примкнули до російської інтелігенції, іншим рідною мовою стала мова польська, дехто онімечився, а ще інші навіть змадяризувалися. Закликати їх, щоб вони поверталися до національності своїх предків, було б донкіхотством. Ми обмежимося тільки бажанням, щоб вони не проявляли ворожості до української літературної діяльності... Наша українська література є виключно простонародною, тому що українського народу, крім селян, майже не залишилося.

Костомаров пропонував два напрями, в яких така "мужицька", як він висловлювався російською мовою, література повинна покищо розвиватися. Перший — знайомити інтелігенцію з народним життям у всіх його проявах. Другий — піднімати інтелектуальний рівень народу в доступних для нього формах. Майбутній розвиток української мови й літератури він пов'язував з приходом нового покоління української інтелігенції — вихідців з народу, яким відкривалися можливості вчитися в російських гімназіях та університетах. Він переконливо доводив, що майбутній дійсно освічений українець, хай і в російських навчальних закладах, єдиних, що тоді існували в Російській імперії, повернеться обличчям до народу й не тільки зберігатиме, а й розвиватиме його національні цінності.

В цьому місці вважаю потрібним навести довшу цитату з обговорюваної статті Костомарова, в найточнішому, наскільки це можливо, перекладі, бо саме в ній міститься той вислів, на основі якого була розвинена теорія "хатнього вжитку". Висновок, чи справді автор призначає тут українській мові ролю "хатнього вжитку", хай робить сам читач. На мою думку, наміри Костомарова були тут діаметрально протилежними. Костомаров пише:

Будучи освіченою людиною, українець не стане відноситися презирливо до свого народу, навпаки, буде всім серцем бажати його збереження та розвитку. Нам заперечать, вказуючи на попередні приклади, коли українська інтелігенція залишала свій народ, і скажуть, що це саме повториться з новим поколінням, з тим, що в майбутньому прийде з народу шляхом освіти, і, отже, ввесь сучасний український народ може таким чином злитися з інтелігентною клясою Росії. З цим ми не погоджуємося ось чому: поперше, загальна повна освіченість усієї великої маси українського народу — це недосяжний ідеал; подруге, часи змінилися, і нова українська інтелігенція ледве чи піде слідами попереднього знеособлення. Можливостей передбачати таких поглядів, якими керувалося попереднє покоління, тепер, коли дух часу змінився, немає; презирати рідну мову на тій тільки основі, що вона простонародна, освічена людина не буде, особливо тоді, коли її рідні спілкуються цією мовою в *хатньому побуті* [підкреслення тут і далі мої — Г. М.]. Прикладом, який підтверджує це припущення, може послужити наше українофільство, що зробилося пострахом для так званих русифікаторів-патріотів без розуму. Очевидно, що люди з простонароддя, отримавши вищу освіту, повністю володітимуть російською літературною мовою; однак рідної мови вони не тільки не забудуть у своєму *хатньому побуті*, але й почнуть розвивати та збагачувати її під впливом здобутої освіти.

З такого контексту виклепано теорію "хатнього вжитку".

Костомаров не помилився. З російських шкіл вийшла велика плеяда видатних українських письменників, починаючи хоча б від Михайла Коцюбинського й кінчаючи всіма неоклясиками та майже всім розстріляним відродженням.

Вийшов з російської школи й сам архітектор теорії "хатнього вжитку" Єфремов, апологет народницько-утилітарного напрямку в українській літературі та найбільший ворог модерністичних тенденцій чи будь-яких відхилень письменства від завдань "служіння народові". Саме він послідовно виступав проти заслуг Костомарова для української мови й літератури, починаючи від 1905 р., коли скасували заборону української мови й коли в Києві почала виходити перша українська газета *Рада*, що давала Єфремову необмежені можливості провадити свою суб'єктивну літературно-публіцистичну діяльність. Більше того, статті Єфремова *Рада* видавала окремими відбитками в численних накладках. Під вістря його критики попав і Костомаров, який, як згадувалося, не задовольнявся вузьконародницькою літературною програмою, називав її простонародною чи мужицькою, і як таку на даному етапі приймав, але на дальшу мету мав ширші плани для неї, передбачаючи літературу для інтелігенції.

Такі погляди Костомарова не вміщалися в рамки ідеології Єфремова, що не виходила за межі народництва. Сам проповідуючи мужицьку літературу, він виривав з контексту цитати писань

Костомарова, тенденційно їх інтерпретував та розробляв різні "теорії", щоб винести йому присуд за те, що він призначив українській літературі таку "вузеньку і власне убійчу, без жодної будуччини, смужку".¹¹ В зв'язку з цим влучно завважив Володимир Дорошенко, що Єфремов "зводить рахунки" з Костомаровим за мужицьку літературу, "хоч властиво мусів би, коли б був послідовним у своїм погляді на «мужицтво» нашої літератури, їм притакнути".¹² Звучить це парадоксально тільки на перший погляд. Насправді концепції обох авторів стосовно "мужицької", як вони називали, літератури суттєво різнилися: Єфремов основував свої літературні постулати на ідеалізації села й "служінні" йому, а Костомаров бачив село в реальному світлі й наголошував його реальні недоліки та потреби.

Щоб дискредитувати Костомарова за його інтелегентські погляди, Єфремов у 1910 р. скористав з двадцять п'ятої річниці його смерті, щоб остаточно заявити: "І коли Костомаров обороняє все таки українське письменство, то через те, що одводить йому дуже тісні й по суті досить мізерні рамки ... для «домашнього обихода»".¹³ В своїй *Історії українського письменства*, що вийшла в 1911 р. й витримала чотири видання, Єфремов зумів увіковічити погляд на Костомарова як на автора теорії "хатнього вжитку"¹⁴ й цим доказати, що "на схилі віку" він просто зрадив національні інтереси.

Можна не дивуватися пізнішим критикам Костомарова, для яких Єфремов був альфою й омегою і які, не квестіюючи його висновків, приймали все за чисту монету, включно з теорією "хатнього вжитку". Заважало їм і їхнє загострене до хворобливості відчуття ображеної національної гідності, до якого Єфремов постійно апелював. Диво, однак, що цю "теорію" повторяють сліпо за Єфремовим сучасні українські радянські літературознавці, не перевіряючи і не аналізуючи оригінальних джерел і не знаючи навіть, що цю "теорію" приписав Костомарову той, чие ім'я давно вже проскрибоване в їхній літературі.

Ця стаття призначена до століття смерті Костомарова і є спробою очистити його ім'я від незаслужено накиненого йому тавра, від пов'язування його імені з ганебною теорією, від тенденційного затушкування його позитивної діяльності для української мови й літератури.

---

11. С. Єфремов, "Фатальний вузол", *Рада* (Київ, 1910), відбитка, стор. 82.

12. В. Дорошенко, "Нова Історія української літератури", *Літературно-науковий вісник*, т. 56 (1911), стор. 498.

13. С. Єфремов, "Фатальний вузол", стор. 81.

14. С. Єфремов, *Історія українського письменства*. Видання четверте (Київ—Ляйпці: Українська накладня, 1918), стор. 435.

У ПОШУКАХ НОВОГО: РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ 1920-ИХ РОКІВ (II)

Мирослав Шкандрій

Внесок футуристів до живопису знаменний передусім тим, що вони відкинули ілюзійнізм і закони перспективи. Вони звертали особливу увагу на формальні якості картини. Це привело їх, поперше, до цікавих експериментів з різними матеріалами. Подруге, їхній урбанізм і зачарованість ритмом міського життя наштовхнули їх на формулювання принципу "динамізму" в мистецтві. Це поняття мало кілька значень: почуття руху; передавання руху живописною формою (контрастом, співставленням, ритмом, структурою і т. д.); руйнування прийнятої форми (безлад, фрагментарність, уривчастість); фіксація характеристичних і особливих людських жестів і рухів. Потрете, футуристи ставили наголос на колективну співпрацю та покладалися на силу, що випливає зі взаємодії кожного індивіда в гуртовому зусиллі. Виконані їхнім колективом афіші, декорації кафе та поїздів, їхні синтетичні проекти (переплітання поезії з малюнком, змішування мистецьких форм) послужили поштовхом до дальших мистецьких експериментів.

Кінець-кінцем, їхню теорію розіп'яли на хресті конформізму. З одного боку, вони стояли перед домаганнями партії, вимогами революції, завданнями дня, а, з другого боку, пробували залишитися вірними естетиці експерименталізму та зрушенню народних уявлень і смаків. Такі дві суперечності не можна було примирити, бо перша вимагала дидактизму, зрозумілості й усталених форм, а друга їх відкидала.

Здається, що футуристи репрезентували українську технічну інтелігенцію, а навіть, можливо, технократію в зародку. Вони, що до великої міри були елітистами з нахилом до інтелектуалізації, своїм смаком значно випереджали маси. Можна дивитися на їхню віру в науку та технологію як на наївне та примітивне захоплення неофітів. Можна також дивитися на цю віру як на блискучу інтуї-

---

Закінчення з *Сучасности* 1986, 1.

тивну прозорливість візіонерів (а одне й друге можна знайти в їхніх теоріях і творах). Але не може бути сумніву, що вони справді зробили сміливий крок у завтрашній день.

Між українськими мистцями-футуристами можна згадати Олександра Архипенка, В. Семенка, Ковжуна, Роберта Лісовського, Олександра Богомазова, Олександрю Екстер і Віктора Пальмова. Ідеї та стиль групи футуристів являли собою різноманітний і відчайдушний феномен, що мав вплив на широке коло мистців, сприявши поживленню літературно-критичної думки.

У мистецтві й писаннях футуристів був утопічний, візіонерський елемент. Вони найчастіше відмовлялися від злободенних завдань будівництва нового суспільства, зберігаючи постійно візію далекої мети. Вони вже тоді жили в "вищому" післякомуністичному суспільстві, в якому уявляли собі людину, що керує соняшною енергією, підкоряє Ніагарський водоспад і досягає максимальної витонченості людських почуттів.

Мабуть, найкращим прикладом візіонерського експериментаторства в мистецтві є твори Казіміра Малевича. Його більше пов'язують з розвитком мистецтва в Росії. Він студіював у Москві і в передреволюційні роки брав там участь у виставках футуристів. Але народився та виріс Малевич на Україні і, як він сам зазначає у своїй автобіографії, українське село, українська культура й народне мистецтво зробили на нього тривке враження.

Малевич розвинув мистецтво, яке назвав супрематизмом, а це поняття в його визначенні означало "панування чистого відчуття в мистецтві". Він хотів звільнити мистецтво від будь-якого наслідування природи та творити безпредметне, абстрактне мистецтво, яке впливало б на глядача тільки через колір і форму.

Спочатку він досліджував геометричні форми, а це привело його до крайнього геометричного спрощення. Пізніше він експериментував з кольорами спектра, знову спрощуючи його, аж поки не дійшов до пляніметричної схеми чорних і білих фігур. Живопис як такий переставав існувати, а натомість з'являлися креслення й співставлення цілком абстрактних форм.

Відразу було визнано архітектурний характер цих форм, а це вплинуло на дослідження напруженості між різними геометричними фігурами і між різними асиметричними об'ємами. Таким чином він передбачив назрівання деякого зацікавлення модерною архітектурою та абстрактним мистецтвом.

Разом з іншими провідними мистцями того часу Малевич думав, що ключем до мистецтва є витончена чутливість, що тільки в наслідок розвиненого й надзвичайно витонченого розрізювання кольору, форми й об'єму можна прийти до вищої свідомості, розуміння суті речей.

Його експерименти з головними кольорами та з архаїчними графічними символами (коло, хрест, еліпса, чотирикутник, свастика), що відбувалися паралельно з подібними дослідженнями Богомазова, М. Матюшина та інших, викликали в нього стан на межі з містицизмом. У своїх писаннях Малевич в суті твердив, що його абстрактне експериментаторство початково було надихане символізмом українського народного мистецтва і містичним поєднанням кольору та форми в іконописі.

Мистецтво Малевича є футуристичне в тому сенсі, що воно було звернене до людини майбутнього, чуття й інтуїція якої будуть надзвичайно витончені й чутливі до найменшого збуджувача в кольорі та формі. Він дивився на мистецтво як на зайняття творчого й чуйного індивіда, для якого мистецтво має більшу вартість, ніж релігія чи політика. Для нього мистецтво є несумісне з утилітарністю і функціоналізмом. Теоретичні ідеї та практична творча діяльність Малевича стояли на значній віддалі від утилітарної та реальної естетики, яку накинули українському радянському мистецтву на початку 1930-их років. Свої естетичні погляди на розвиток мистецтва Малевич якнайдетальніше обґрунтував на протязі 1928-1930-их років у журналі Семенка *Нова генерація*.⁶

Ясно, що погляди Малевича мали великий вплив на українських мистців, а особливо велике враження вони зробили на Пальмова, Вадима Меллера, Ковжуна та Анатолія Петрицького.

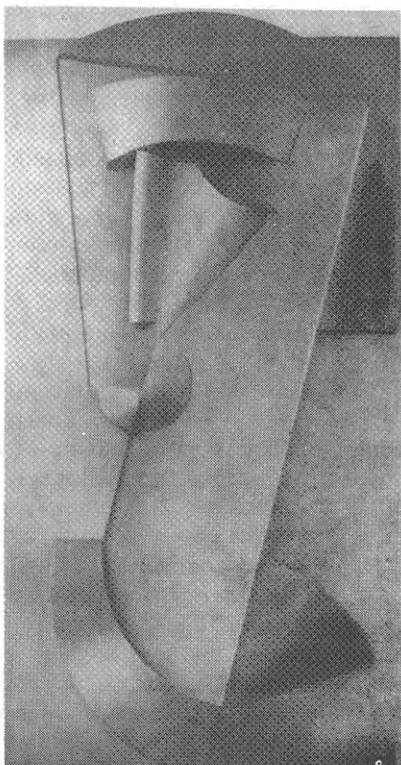
Коло 1921 р. з'являється ще один авангардний мистецький рух — конструктивізм. Учасники цього руху порвали з футуризмом і супрематизмом, наполягаючи на тому, що мистецтво повинно служити революції практичнішою і конкретнішою діяльністю: в інженерному мистецтві, в архітектурі та в промислових конструкціях. Суть розходжень була в тому, що Малевич бачив світ крізь призму кольору, уяви й візії, а конструктивісти сприймали його матеріально, предметно, конкретно. Вони, горді свого утилітаризму, спрямували свої мистецькі зацікавлення на предмети щоденного вжитку. Лідер цього руху Володимир Татлін досліджував спеціальні властивості вживаних матеріалів. Він припускав, що інтуїтивно-мистецьке оволодіння матеріалів призведе до нових відкриттів, а потім до синтезу техніки й мистецтва.

Головними послідовниками Татліна в Україні були Валеріян Поліщук і Василь Єрмилов. Останній робив експерименти з текстурою матеріалів і працював у поліграфії, у плякатних майстернях, над мистецьким оформленням трибун і т. д.

---

6. Про дискусію Малевича і *Нової генерації* див. Miroslawa Ciszke-wicz, стор. 176-184.

Василь Єрмилов, *Портрет*
(1922, фарбоване дерево, метал)

В. Єрмилов у своїй майстерні, 1920 роки

ідеал краси конструктивістів — це "краса цілеспрямованости, ... краса цілеспрямовано сполучених частин і логічно побудовано-го плану".⁷

Журнал Поліщука *Авангард* намагався сполучити з мистецтвом дух техніки і таким чином примирити мистецтво з індустріальним суспільством. У добу механічної репродукції журнал бажав повернути гідність людській праці і наполягав, що мистецтво повинно мати явно соціальне призначення. Архітектура, що найбільше відповідала їхній утилітарній мистецькій концепції, була полем найцікавіших експериментів. Але вони були розчаровані слабким розвитком виробничих сил і урядом, який відкидав їхні плани уявних міст, пристаней з ресторанами на кручах і т. д., присвячуючи всю увагу негайній розбудові важкої промисловости.

Не зважаючи на це, мистецтво конструктивізму було дуже важливим явищем 1920-их років. У ньому пульсував оптимізм та віра в новий світ, який мав прийти завдяки індустріалізації, масовому виробництву, розумному використанню нових матеріалів і продуктів. Усе це ґрунтувалося на дуже актуальних тоді марксистських припущеннях, що людство може контролювати і поставити собі на службу оточення, а суспільство може дуже швидко пристосуватися до ритму міського життя.

Наприкінці 1920-их років, мабуть, найогиднішим аспектом діяльності конструктивістів, що найбільше скомпромітував їх, була їхня жалюгідна капітуляція перед директивами партії. Вони майже безкритично пристосувалися до лінії партії, а тому їхні твори стали нічим іншим як пропагандою, завданням якої було закликати робітників підвищувати темпи продукції.

Хоч конструктивісти проявили себе різноманітною творчістю утилітарного характеру — в архітектурних конструкціях, у мистецтві пляката, в мистецькому оформленні агітвагонів, робітничих клубів, у декорації вуличних демонстрацій, у проектах меблів і т. п., — все таки їхня мистецька театральна творчість принесла їм найбільше успіхів.

Тогочасний конструктивістський театр, найвизначнішим представником якого був Лесь Курбас, уможливив деяким найталановитішим українським мистцям 1920-их років визначитися у створенні декорацій, костюмів, бутафорії тощо і таким чином внести свій цінний внесок у загальне театральне новаторство. Петрицький (1895-1964), Меллер (1884-1962) і Олександр Хвостенко-Хвостов (1895-1968), працюючи в ті роки для театру, користувалися в суспільстві не абиякою репутацією.

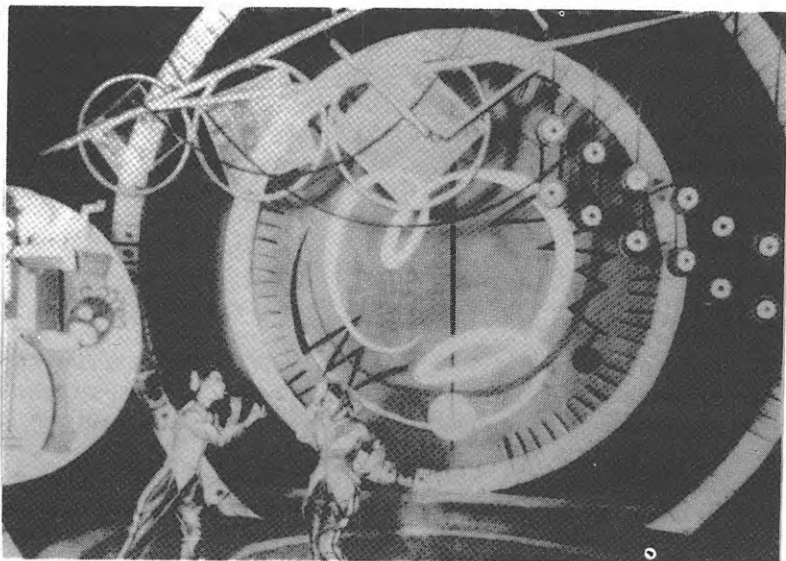
---

7. *Авангард* (Харків) 1929, 3, стор. 155.

Василь Єрмилов, *Конструктивістична композиція* (1920, дерево, метал і матеріял на покритій піском дошці)

Вадим Меллер, декорації до вистави *Алло на хвилях 477* (1929)

Як актори Курбаса, що деформували людські рухи і свідомо плекали той чи той жест або манеру заради естетичного враження, так само Петрицький, звільняючи театр від несуттєвих і зайвих деталей та намагаючися передати основний ритм даної епохи, втілював у свій стиль лаконічну й активну формулу, щоб нею підкреслити головне, характеристичне і специфічне. Так у п'єсі *Вій*, що ставилася 1925 р. в Державному драматичному театрі імені Франка під режисурою Гната Юри, він звів декорації до кількох потрібних рухомих меблів. Для опери М. Мусоргського *Сорочинський ярмарок*, що ставилася 1925 р. українською мовою, він створив символічні костюми, кожен з яких своїм кольором найбільше відповідав особливостям характерів і ролі дійових осіб.

Курбас боровся з проявами натуралізму та відкидав гру "натуром", що спиралася на неконтрольовані емоційні засоби актора. Натомість вводив принцип "перетворення", за яким суть речі якогось явища треба було передавати не реалістично, а ритмо-пластичними рухами, "мімічними виразами", театральними "символами". Тому кожна постава була шуканням і відкриттям. Кожна ідея мусіла знайти свого театрального відповідника. Кожна нова п'єса вимагала цілковитої реконструкції декорацій, що іноді являли собою риштування, верстати, драбини та інші деталі, які робилися з натуральних матеріалів. А, наприклад, у п'єсі *Газ* Георга Кайзера, яку 1923 р. ставив театр "Березіль", успіх Меллера був у тому, що, узагальнюючи два ворожі табори капіталістів і робітників, він перших одягнув у чорні фраки, а других — у комбінезони. Головні персонажі були в масках, що надавали їхнім головам структурної форми. Решта костюмів була витримана в трьох кольорах: чорному, синьому і сірому. Металева щогла, кран і поламана долівка символізували заводські споруди — місце дії.

Подібні спрощення й підкресленість умовностей можна було побачити і в працях Хвостенка-Хвостова, який часто місце дії позначував великим щитом з написом (наприклад, "Поле") та вводив у декораційне мистецтво арки, куби, кулі, призми та інші абстрактні форми.

Четверта фаза: на шляху до компромісу

Радикальні мистецькі групи переживали кризу в 1920-их роках. Нове, "ліве" мистецтво не знаходило тієї масової підтримки, якої вони бажали й сподівалися. Н. Пунін, який разом з Маяковським гуртував "лівих" російських мистців, ще 1919 р. висловив незадоволення тим, що "грубі", "наївні" канви передвижників користувалися загальним успіхом, а мистецтво майбутнього майже

Анатоль Петрицький, Авто-портрет (на обкладинці журналу *Нове мистецтво*)

Анатоль Петрицький, *Інваліди* (1924, олія)

не мало прихильників.⁸ Подібне було й в Україні. З 731 експонату на "Всеукраїнській виставці", організованій АХЧУ (Асоціація художників червоної України), за підрахунком одного критика, 550 належало до побутово-натуралістичної школи; з 1350 експонатів харківської виставки "Художник сьогодні" 1927 р. менше ніж 20 відсотків не належало до старих течій; а на третій виставці Товариства імени Костанді восени 1927 р. всі 233 експонати були зразками старих мистецьких шкіл.⁹

Ця прихильність радянського глядача до звичніших розповідних і описових форм вислову спричинила певну переоцінку принципів мистецької роботи в частині авангарду. Перекреслюючи деякі надто новаторські теорії й повертаючися знову до традиційних форм, такі течії як АРМУ (Асоціація революційних мистців України) в мистецтві, як і літератори, об'єднані в ВАПЛіте, почали захищати думку, що якийсь компроміс з минулим не тільки потрібний, але й неминучий.

Тут доцільно знову повернутися до школи Бойчука й до тієї дискусії, що розгорілася в Україні в двадцятих роках навколо питання нового мистецтва. АРМУ, створена 1925 р., гуртувала мистців різних формалістичних напрямів, хоч більшість належала до "неовізантійської" школи Бойчука. Під впливом Бойчука творили малярі В. Седляр, І. Падалка, О. Павленко, Софія Налепінська-Бойчук, М. Рокицький, О. Мизін, М. Шехтман, К. Гвоздик, Є. Холостенко, І. Липківський, Г. Довженко, Антоніна Іванова, М. Павлюк і скульптори В. Кратко, Ж. Діндо й А. Писаренко. Творчі ідеї "бойчукістів" відбилися й на працях К. Єлеви, О. Довгаля, Олени Сахновської, Т. Бойчука, Г. Тенера, Марії Котляревської, Т. Баумана, М. Трубецької й Н. Писаренка. Інші члени АРМУ не вважали себе послідовниками цієї течії, воліючи називати себе "реалістами", "постімпресіоністами" або просто "незалежними". До цих мистців можна зарахувати А. Тарана, Богомазова, В. Пальмова, М. Бурачека, М. Жука, С. Кишинівського, С. Прохорова, І. Северина, М. Шаронова, Ю. Бершадського, В. Касіяна, Л. Блоха, Меллера, А. Черкаського, Хвостенка-Хвостова, а також І. Бабія й М. Глуценка, які тоді жили в Парижі.

Вироблені зимою 1925-1926 рр. мистецькі й ідеологічні настанови АРМУ були обговорені на прилюдних дискусіях в лютому й березні 1926 р. Після цих полемічних боїв головні теоретики орга-

---

8. Н. Пунин, "Пролетарское искусство", *Искусство коммуны* (Москва), квітень 1919, ч. 19, стор. 1.

9. І. Врона, "Сучасні течії в українському малярстві", *Критика* (Харків) 1928, 1, стор. 121.

нізації Седляр, Врона та Горбенко боронили свою програму на виступах у Києві, Харкові й Одесі, а впродовж 1926 р. і в пресі.¹⁰

Відкидаючи національний нігілізм таких авангардних угруповань як футуристи, супрематисти та конструктивісти, а також русотяпських пролеткультівців і напостівців, АРМУ ставилася прихильно до питання розвитку української культури. У третьому пункті програми організації подано як мету "вивчення, розвиток і піднесення" українських форм мистецтва, форм, які були занедбані в минулому й затримані на кустарному рівні через великодержавну політику царату.¹¹

Водночас АРМУ, всупереч вицезгаданім групам, виявила велику пошану до минулого. Нове мистецтво, на її думку, мало вирости не тільки з "марксистсько-матеріалістичного світовідчужання", але теж з "вивчення й засвоєння всіх досягнень художньої техніки минулого й сучасного", з опанування вершин попередньої світової культури.¹²

---

10. Найважливіші теоретичні виступи АРМУ були: В. Седляр, *АХРР та АРМУ* (Київ: Видання ЦБ АРМУ, 1926); І. Врона, *Мистецтво Революції й АРМУ* (Київ: Видання ЦБ АРМУ, 1926), і його ж: "Сучасні течії в українському малярстві", *Критика* 1928, 1-2. Підсумовуючи свої ідеологічні настанови, АРМУ твердила, що вона:

"1) бореться за підпорядкування мистецтва, як суспільної ідеології, інтересам клясової боротьби пролетаріату за комунізм, заперечуючи всякий клясовий нейтралітет мистецтва; 2) вимагає просякнення мистецької роботи революційним марксистсько-матеріалістичним світоглядом; 3) висуває гасло боротьби за якість мистецького твору і за нову мистецьку форму, що реалізувала б новий революційний зміст; 4) в плані органічного вродання мистецтва в побут, злиття його з життям, АРМУ стоїть за культурно-мистецьку рівноцінність і рівноправність т. зв. виробничого мистецтва (мистецтва матеріальної культури) з суто образотворчим мистецтвом, зокрема станковим; 5) в станковому мистецтві АРМУ висуває до розробки проблему образотворчого реалізму, одночасно заперечуючи реалізм натуралістичний, статично-побутовий, як спадщину буржуазного мистецтва; 6) бореться за якість та рівень мистецької української культури, за вихід українського радянського мистецтва з глухого дореволюційного провінціалізму; 7) висуває на чергу дня шукання форм, що відповідали б національним особливостям робітничо-селянських мас України", див. І. Врона, "Сучасні течії в українському малярстві", *Критика* 1928, 2, стор. 96-97. Повніший "Проект програматичної основи асоціації революційного мистецтва України (АРМУ)", який прийнято Першою всеукраїнською конференцією АРМУ 1-3 липня 1926 р., передруковано у вицезгаданих книжках Седляра і Врони.

11. В. Седляр, *АХРР та АРМУ*, стор. 8.

12. Там таки, стор. 9.

Хоч організація добивалася в перспективі евентуального злиття мистецтва з життям і виробництвом, вона вказувала на невдачу деяких "лівих" течій, що випливали з похапливого намагання поставити мистецтво на службу виробництву, і заявляла, що розглядатиме "виробниче мистецтво" як ділянку, рівноправну з іншими, традиційнішими виявами людського генія, як наприклад, станкове малярство.

Реагуючи на небезпечну відірваність деяких представників "лівого" мистецтва від мас, на їхню самозакоханість і "оранжевейні" методи роботи, АРМУ підкреслювала ролі суспільного замовлення в процесі вироблення нового стилю. Вона не мислила практичної творчої праці інакше, як шукання форм, відповідних до національних особливостей робітничо-селянських мас України.

Таке ставлення до мистецької спадщини минулого — національної та світової — було в дійсності дуже тісно зв'язане з проблемою форми. У ті роки течія "бойчукізму" чи "неовізантизму", що переважала в АРМУ, висувала дуже оригінальне й добре розроблене теоретичне обґрунтування вибраного формалістичного напрямку. Її російський конкурент АХРР (Ассоциация художников революционной России) обстоювала, однак, "героїчний реалізм", закидаючи українським мистцям ідеологічну нестійкість і захоплення експериментаторством та західними модами. Конфлікт між АРМУ й АХРР виник 1925 р. Седляр обвинувачував АХРР в нігілізмі в усякому дослідженні мистецької форми, у ворожому наставленні до всіх досягнень сучасного мистецтва Західньої Європи. Він доводив, що за відкиненням усіх експериментів західнього авангарду й українських монументалістів ховався не протест проти "формалізму" (бож усяке мистецтво — це шукання форми), а вибір інакшої традиції та інакших творчих зразків. Тією традицією, на якій АХРР свідомо чи несвідомо базувала свою роботу, була школа російських передвижників 19 ст. "Героїчний реалізм" у редакції АХРР, — писав Седляр, — був лише сполученням стилю передвижників з поверхово революційною тематикою:

Це вже не стиль, а стилізація ... зовнішне, механічне сполучення елементів, яке мусило б сполучатися в героїчний реалізм, а насправді сполучилося в дуже мізерне наслідування передвижництва. Так АХРР підмінила стиль — стилізацією, і це мусило неминуче статися, бо питання стилю є перш за все питання форми в мистецтві. А АХРР оголосила війну формальним шуканням. Одкинувши формальні шукання і досягнення в їх цінній та істотній частині, АХРР тим самим унеможливила для себе розв'язання проблеми стилю. Звуження ж мистецької проблеми до такого "героїчного стилю" ставить її поза межами художньої культури.¹³

---

13. Там таки, стор. 13-14.

Іван Падалка, ілюстрація до *Слова о полку
Ігоревім* (1928, аквареля)

Василь Седляр, *У школі лікнепу* (1924-1925, темпера)

До того ж, додавав Седляр, російські передвижники самі були лише наслідувачами формалістичних і тематичних мотивів таких західноєвропейських мистців як, наприклад, Гоґарт. Передвижництво, продукт інтелігенції 19 ст., світоглядowo й ідеологічно було зв'язане з російським народництвом, яке погордливо трактувало "бідних людей", ворожо ставилося до всяких формальних проблем і ненавиділо західній індустріалізм. Словом, орієнтація на передвижників і народництво різночинців спричинило "вороже відношення до досягнень нового мистецтва, що розвинулося в Європі під впливом індустріальної культури",¹⁴ і виявило цілковиту безпорадність АХРР в питаннях мистецької форми й ідеології.

У той сам час, коли Микола Хвильовий закликав літературну молодь України відкинути стилі, притаманні російській поезії, виробляти власне обличчя та рівнятися на досягнення Західної Європи, АРМУ висувала подібну програму в мистецтві. Седляр уважав, що в Україні традиції нереалістичного мистецтва були сильніші, а тому всякі спроби накинути їй російські смаки повинні кінчитися невдачею. Він нарікав, що АХРР у своїх виступах на Україні намагалася представити передвижництво як місцеве корінне явище та закликала триматися його, бо, мовляв, "ліве" — це "привезене в чемоданчику з Заходу" (за виразом члена АХРР Киселіса).¹⁵

АРМУ чинила опір усяким спробам АХРР поширити свій вплив на Україну, заявляючи, що "найголовніша проблема", "центральне завдання" — це виведення української мистецької культури з рівня кустарного, провінціального на технічний рівень високорозвинених культур. Тому вона протестувала проти "спроби відновити тут колишню гегемонію російської мистецької культури в найгіршому її виданні, саме через АХРР, через організаційний тиск і наступ АХРР на Україну протягом особливо 1925 й початку 1926 р., шляхом заснування одвертих або частіше прихованих філій і домаганням перетворитися у всесоюзну асоціацію, що ідеологічно й організаційно централізувала б мистецьку роботу в руках АХРР в усіх республіках...".¹⁶ У такій ситуації перед українським мистецтвом були дві альтернативи: 1) регрес, затримка на кустарному локально-етнографічному рівні, 2) вихід на самостійний шлях творення та збагачування рідної культури власними силами.

Українське мистецтво не вперше стало перед такою дилемою. "Бойчукісти" та інші члени АРМУ твердили, що колись українське

---

14. Там таки, стор. 18.

15. Там таки.

16. І. Врона, *Мистецтво Революції й АРМУ*, стор. 54.

мистецтво розвивалося на основах монументального мистецтва Візантії та ранньоіталійського Відродження, але потім, опинившись під впливом реалізму, підупало та здрібніло, а в гонитві за все точнішим відтворенням позірної дійсности втратило риси справжньої монументальности, здегенерувало.

АРМУ, таким чином, вибрала середній курс між нігілізмом крайньо "лівого" мистецтва і відсталого консерватизму АХРР. Крайній інтелектуалізм, формалізм і елітизм першої течії відкидалися, бо, "виходячи від форми, з абстрактного комбінування площин, з лабораторних експериментів над схемами і елементами форми, не можна дійти до утворення живого мистецтва".¹⁷ На думку АРМУ, такий підхід пропуслав якийсь переходовий ступінь між мистецтвом минулим і майбутнім. Епігонізм інших теж відкидався, бо він відбивав погляди лише політично, ідеологічно й художньо відсталих елементів.

До обвинувачень у формалізмі й націоналізмі АРМУ додавалася й критика "селянської домінанти". Бажаючи створити національну мистецьку форму, зрозумілу масам, школа Бойчука, черпаючи з народних традицій, проходила "повільну, але невпинну еволюцію в бік усе більшої переваги народних, селянських елементів ...; розкріпачена революцією і визволена для творчости стихія українського селянства неминуче тягне за собою народження в мистецтві груп і течій, що наближались би своєю творчістю до естетичних його вимог і потреб. ... В «бойчукізмі» маємо характерне виявлення селянської української стихії".¹⁸

Таку співзвучність з психологією мас і орієнтацію на технічну якість прозвано "виданням хвильовизму в образотворчому мистецтві УСРР, який давно викрито й засуджено в літературі".¹⁹

Не зважаючи на всякі напади, АРМУ взагалі, а "бойчукісти" зокрема, здобули широке визнання в 1920-их роках, не тільки в СРСР, але й за кордоном. Українські мистці звернули на себе увагу під час виставок у Фльоренції і Брюсселі 1927 р., у Венеції 1928 і 1930 рр. і в Амстердамі 1929 р. Навіть сучасні радянські мистецтвознавці погоджуються, що школа Бойчука була самобутнім явищем, що відрізнялася від старого й нового ЛЕФа (Левий фронт искуств — Лівий фронт мистецтв) і від інших російських авангардних груп.²⁰

---

17. Там таки, стор. 31.

18. І. Врона, "Сучасні течії...", *Критика* 1928, 2, стор. 90.

19. А. Комашко, "За пролетарську гегемонію в просторовому мистецтві", *Червоний шлях* (Київ) 1931, 5, стор. 104.

20. Див. В. Афанасьєв, *Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві* (Київ, 1967), стор. 147-149; З. Фогель, *Василий Ермилов* (Москва, 1975), стор. 23.

Завдання, яке поставив перед українським мистецтвом Бойчук, важливе й тепер: перервання зв'язків з провінціалізмом 19 ст., творення високого стилю, який був би синтезою національної свідомости в мистецьких формах, а одночасно синтезою різних галузей мистецтва, де кожний елемент звучав би як голос у одному хорі. Як писав Врона, АРМУ хотіла, "щоб велика революція мала нарешті велике мистецтво, яке завжди є найвищий вияв доби, витончена її філософія".²¹

На жаль, спробу збудувати це мистецтво на робітничо-селянській масі України критики розглядали як намагання творити національний епос. Такий експеримент тавровано "націоналізмом". На початку 1930-их років офіційна преса заявила, що група плекає націоналістичні погляди, а тому дозволити їй діяти — це означає дати їй змогу "об'єктивно ... бути агентурою буржуазії в мистецтві".²² Отже групі довелося ліквідуватися, а Бойчукові скласти зречення від своїх поглядів і своїх дотогочасних мистецьких здобутків.

Слід згадати, що й інші мистці-комуністи, як Дієго Рівера, Франс Масерел і Бела Уїтц, які проходили мистецьку еволюцію, подібну до Бойчукової, дуже зацікавилися працею українського мистця. Мистецький шлях Рівери на диво збігається з шуканням Бойчука. Революційний мистець Мехіко теж студював італійські фрески, візантійське мистецтво й народне мистецтво Мехіко, й, подібно до Бойчука, намагався створити епічне національне мистецтво для свого народу. В монументалізмі він прагнув створити "народне мистецтво, яке могло б задовольняти естетичні вимоги мас, виховувати їхній смак, розказувати їм казку, таку ж захопливу, як і казка середньовічної Церкви, породити соціальне й монументальне малярство...".²³

Рівера в 1927-1928 рр. відвідав Радянський Союз і, за словами одного історика,²⁴ відвідав Бойчука. Під час поїздки Рівера погодився намалювати портрет Сталіна, а це дало привід розхвалювати його перед світом як приклад революційного мистця. Та вже наприкінці 1929 р. журнал *New Masses* (Нові маси) і *Daily Worker* (Щоденна робітнича газета) та інші органи Комінтерну нарікали, що його "рисування й композиція незграбні", його

---

21. І. Врона, *Мистецтво Революції у АРМУ*, стор. 13.

22. Ф. Іващенко, "Бойчукізм у світлі російської критики", *Червоний шлях* 1931, 9, стор. 132.

23. В. D. Wolfs, *The Fabulous Life of Diego Rivera* (Нью-Йорк, 1963), стор. 115.

24. Див. С. Гординський, стаття про українське мистецтво в: *Ukraine: A Concise Encyclopaedia*, 2 (Торонто, 1971), стор. 565.

"форма примітивна", а "монотонне повторення кольорів і брак уяви нудять глядача". Вони писали, що Рівера "ніколи не був лєніністом, а тільки дрібнобуржуазним запатістом, а тепер став цілком буржуазним малярем".²⁵ Рівера у свою чергу поділився думками про радянське мистецтво, — думками, що нагадують критику Бойчука й АРМУ. Він нарікав на "дрібнобуржуазні смаки радянських службовців, — смаки, які виховувалися в буржуазній європейській культурі", а також висловив погляд, що мистці повинні були дати людям "мистецтво високої естетичної якости, що мало б у собі всі технічні досягнення сучасного мистецтва, але мистецтво просте, ясне, прозоре як кришталь, тверде як залізо, спаяне як бетон...".²⁶ Замість цього, "некомпетентні службовці ... звеличили знову російських академічних мистців — найгірших академічних мистців у світі".²⁷

Ідеї "бойчукістів", як і співзвучних з ними груп у літературі та інших галузях культурної діяльності, були частинно реакцією на стерильні теорії й непереконливу мистецьку практику крайньо "радикальних" мистців, а частинно реакцією на шовінізм російських груп. Бойчук, як і Хвильовий та його послідовники, зрозуміли, що мистецький авангард, пробиваючи нові шляхи, все ж таки повинен творити на підставі якихсь традицій, якогось минулого, а також мусить творити для когось, входить в діалог з якоюсь публікою. Вони, орієнтуючися на традиції свого народу та висуваючи оригінальні теорії, які довели кінечність розвитку української культури, зіткнулися з культурним шовінізмом російської партійно-державної бюрократії. Партія, визнавши російське передвижництво каноном та давши його стилеві назву "соціалістичний реалізм", перекреслила всякі інші теоретичні й формалістичні шукання в мистецькій ділянці, заздалегідь прозвавши їх "буржуазним націоналізмом", "формалізмом" і т. д. Такі ярлики наклеюють групі Бойчука й сьогодні, дарма що в 1920-их роках вона була дуже цікавою та впливовою. Тож не диво, що в УРСР до цього часу не видано ні однієї монографії про цей, можливо, найбільший і найважливіший мистецький рух у пореволюційні роки.

Як бачимо, український мистецький рух 1920-их років ішов кількома шляхами. Ці шляхи часом зближались, іноді перехрещувались, часто розходилися в протилежні боки. На порядку дня стояли дилеми, суперечності. Пошуки національного коріння часом ішли крок у крок з теоріями про "нові напрями", "чисте мистецтво", "велике мистецтво", а часом конфліктували з ними.

---

25. В. D. Wolfs, стор. 230.

26. Там таки, стор. 223.

27. Там таки, стор. 224.

Але деякі конфлікти були непотрібні. Цікаво зазначити Бойчукову думку, що поділ українського мистецького руху на Європу і Просвіту, Захід і провінціалізм, інтернаціоналізм і місцевий патріотизм, новаторство і традицію можна було оминати. Під багатьма аспектами його розв'язка була спробою запобігти такій поляризації.

На жаль, з усіх тенденцій, накреслених у цій статті — європейської, історичної, теоретично-новаторської і компромісної, останню досліджено та проаналізовано найменше, хоч для історика мистецтва вона, здається, дає найбільше цікавого матеріалу.

Від 1928 р. партія на порядку денному знову поставила роздуння т. зв. "клясової боротьби", цькування "націоналістів" і шукання "ухилів". Усі вищезгадані авангардні групи були ліквідовані, їхні шукання проголошені "західнім декадентством" або "буржуазним націоналізмом". У 1930-их роках більшість представників цієї прецікавої плеяди мистців репресовано, причому в багатьох випадках фізично знищено. Про їхню творчість і про їхні мистецькі концепції не згадувалося в СРСР аж до 1960-их років, коли дуже скупі й обережні коментарі про цю добу почали з'являтися знову.

СТУПАЮЧИ НА АМЕРИКАНСЬКІ ТЕАТРАЛЬНІ ПОМОСТИ

Богдан Бойчук

Читаючи реклями про постановки в американських театрах, особливо про кольоритні бродвейські *мюзікалз*, може витворитися враження, що дістатися на театральну сцену в Нью-Йорку дуже легко, треба лише рушити в дорогу з благодійним подихом Мельпомени. Але таке уявлення відразу розсіюється, коли глянути на звичайну статистику: в Нью-Йорку є дослівно тисячі талановитих акторів, які шукають найменшої нагоди заграти; є сотні режисерів, які відчайдушно шукають продюсера (тобто грошей), щоб щонебудь поставити. Тільки горстка найталановитіших, або щасливців, або тих, що з добрими зв'язками, виходить ширше на світло рампи.

З українських акторів тільки Юрієві Дзиндзі, талановитому характерному акторові, вдалося стати відомою театральною й фільмовою постаттю (він грав головну роллю в п'єсі *Молитва за мою дочку* Томаса Бейба в театрі "Нью-йоркський шекспірівський фестиваль" та в фільмі *The Deer Hunter* [Мисливець за сернами], який втішався великим успіхом критики та глядача). Вдалося великою мірою увійти в театральний світ Америки також Василеві Шустові.

З режисерами в нас далеко гірше: роками змагався за своє режисерське існування Микола Свириденко (він поставив дві п'єси в малих поза-поза-бродвейських театрах) і, як виглядає, не витримав, здав позиції; змагається теж Вірляна Ткач, якій присвячені ці рядки.

Вірляна Ткач належить до тих небагатьох театральних постатей, які мають аналітичне й практичне пов'язання з театром. Вона студіювала режисуру в Колумбійському університеті й написала там вникливу розвідку про Леся Курбаса, аналізуючи його постановки й концепції на тлі теорій Бертольда Брехта та інших театретиків театру західного світу. Вона була теж "челядником" Майкла Богданова в лондонському Національному театрі, з яким проходила практику в режисеруванні п'єс.

В Нью-Йорку Вірляна Ткач співпрацювала з режисером Пітером Голлом над постановкою *Амадеуса* на Бродвеї, була також асистентом режисерів Андрея Белґрейдера та Алісон Маккензі. Останнім часом Вірляна пов'язалася з експериментальним театром "Ля Мама" і є співзасновником недавно створеної групи

"Цемент" при тому театрі. В "Ля Мама" Вірляна співпрацювала з румунським режисером Андреєм Сербаном у постановці *Дяді Вані* А. Чехова та з відомим режисером Джорджем Ференцом у постановці коло тридцяти п'єс.

Мені довелося бачити чотири індивідуальні режисерські роботи Вірляни Ткач. У жовтні 1982 р. вона ставила в театрі Горація Манна в Колюмбійському університеті п'єсу Юджіна О'Ніла *All God's Children have Wings* (Всі Божі діти мають крила). Цю п'єсу вперше поставили 1924 р. в Провінстанвському театрі й вона спричинила тоді велику контроверсійну бурю, так що члени Ку-клукс-клану штату Джорджія погрожували вбити О'Нілового сина й бомбити театр. Причиною контроверсії була поголоска, що головний герой п'єси негр Джім цілує руку своєї білої дружини Елли. Сьогодні такі расові проблеми скидаються більш на мелодраму, ніж на справжню трагедію. Тож саме тема п'єси була одним із двох опорів, який режисер Вірляна Ткач мусіла переборювати. Другим опором був аматорський університетський склад акторів. Режисер запросила лише двох професійних акторів: Грегорі Данієля, який добре виконав ролю Джіма, та Аннету Курек, яка грала Еллу (і, мені здається, перешаржувала її). Всі інші актори були студенти; з них вирізнялися Метт Селінджер (який сьогодні став уже відомим актором), Бен Полодж у ролі катаринщика-заповідача та Род МакЛюкас у ролі Куцого. Отже, постановка трималася на доброму мовному матеріалі О'Ніла та на режисурі.

Замість говорити до глядача мовою соціальних конфліктів, Вірляна Ткач вирішила говорити головно мовою театральних засобів. Вона ввела хореографію, музику, звукові й вокальні елементи, маску, оригінальну обставу сцени й зуміла з'єднати все це в стилістичну цілість. У цій постановці вирисовувався вже режисер з тенденціями до гіперболізації, коляжності та театральності. Вирисовувався теж режисер з оригінальними концепціями та уявою.

Друга індивідуальна постановка Вірляни Ткач відбулася в березні 1983 р. в театрі "Ля Мама". Керівник цього театру Еллен Стюарт віддала велику залю на Першій вул. для випробувань п'єс так званого Третього світу. Для першої постановки вона вибрала п'єсу індіанського автора Тіно Хуареса *Три місяці й* запросила Вірляну режисувати її. Цим разом Вірляна мала професійних

акторів, але не мала доброї п'єси, ні можливості виявити свої властивості "театрального" режисера. Через брак фондів дія відбувалася по середині голої кімнати, без декорацій, без складнішого освітлення, без спроектованих строїв, — якраз того, що для Вірляни Ткач найхарактеристичніше. Єдине, що режисерові пощастило включити до спектаклю, було музичне тло (музику скомпонував Річард Алдаґ, а виконував її Генджі Іто).

Хуарес побудував свою п'єсу на віруваннях, звичаях і побуті американських індіан. На жаль, автор п'єси, кружляючи в орбіті театрального "давнтавну", не має органічного поєднання з "кров'ю й костю" індіанського існування. Тому п'єса вийшла поверховою, статичною, не перетвореною в театральну дійсність.

Гра акторів, загалом, була добра, хоч Наї Бонет в ролі Чаклунки не мала містерійної внутрішньої переконливості. Також Клод Річардз у ролі Чоловіка виходив сильно й переконливо в драматично-жорстоких сценах взаємин з жінкою. Але в сцені розпачу наприкінці він був зам'який і заповерховий. Та справжньою проблемою, на мою думку, було те, що ритуалістично-етнографічна п'єса взагалі не відповідає можливостям Вірляни Ткач, а, зокрема, ця п'єса була теж застатична для її експансивної натури. Режисер намагалася пожваввити п'єсу театральними засобами, і це їй де-неде щастило, але не настільки, щоб урятувати постановку.

■

В серпні 1984 р. Вірляна Ткач ставила в Американському фолкльорному театрі на 42 вул. ще одну п'єсу на індіанський сюжет також індіанського автора Геня Джайоґамаґа (Hanaу Geio-gamah) *Дід і баба*.

Ця п'єса була краща внутрішньою структурою, ніж *Три місяці*. Дуже скупими зовнішніми деталями вона віддає внутрішній зміст життя двох старих людей, без патетики, без зайвого етнографізму. Ролю Діда виконував Річардз, актор радше зовнішній, а, поскільки п'єса була внутрішньою, тобто не мала зовнішньої динаміки, він не впорався задовільно зі своєю ролею. Бабу виконувала Глорія Міґель, дуже добра актриса, яка, доцільно акцентуючи деякі мінімальні зовнішні жести, зуміла відповідно віддати внутрішній стан зображуваної старої жінки.

Вірляна Ткач строго втримувала в стилі всі нюанси постановки, але я мав відчуття, що вона не була в своєму жанрі, не була в своєму театральному міліеу.

■

Фактично як режисер Вірляна Ткач переконала мене щойно в

останній постановці *Голос його пана* в травні 1985 р. Вистава відбувалася в театрі "Спектаклі при морському узбережжі" на Коні-Айленд. Для читача, який мешкає поза Нью-Йорком, варто, може, додати, що Коні-Айленд — це частина острова з пляжами, що простягаються милями, з каруселями, гойдалками, парашутами, карколомними колійками, головокрутними колесами, великим акваріумом та іншими ймовірними речами. Колись Коні-Айленд був не лише популярний, але й фешенебельний. Тепер — це парк рудер, в якому лячно вечорами ходити. Але мільйони людей кожного літа все таки відвідують його, щоб пережити щось незвичне: розвагу, кохання, грабунки, убивство...

По дорозі до театру, переходячи повз каруселі, гойдалки, переяскравлені неонові світла, будки з ковбасками чи морозивом, людина вже почувається, мов у театрі. В середині "театру" атмосфера така ж "нездефінована" й конфузна, як і ззовні. Половина залі — це музей "Гістичного товариства Коні-Айленд" з усякими меморабіліями з "кращих" часів Коні-Айленду: віджилими машинами для ігор, старими фотографіями, коругвами різних розважальних підприємств, картинами і т. п. Друга половина залі (не відділена ніякою стіною) — це театр з нашвидкоруч спорудженою маленькою сценою, твердими дерев'яними ослонами для глядачів або такими ж невидгніми полотняними "пляжними" кріслами. Театральне видовище було в такому ж стилі.

Постфактум я помітив на програмці, що п'єса *Голос його пана* Діка Зігуна — це історія одного вентрилоквіста (черевомовця), який після смерти водевілю вирішив убити Томаса Едісона (за його винаходи, які нібито спричинили смерть водевілю на початку цього століття). Сидячи в театрі й не знаючи цієї нотатки, я мав якраз протилежне враження, що темою п'єси було відродження водевілю.

Цим разом режисер Вірляна Ткач була повністю в своєму жанрі. Сцена була споруджена й декорована в водевільному стилі — яркими та крикливими кольорами; режисер вживала таблички з написами, що подавали назви окремих мізансцен; вживала звукові ефекти, фортепіянову музику, фільмові кадри, гіперболізовані жести — і все це вона строго контролювала й підпорядковувала своєрідній коляжній цілості.

Цим разом Вірляна Ткач мала теж добрих акторів. Особливо вдало виконав ролу Едісона Вілям Престон, який кожною інтонацією голосу, кожним жестом і виразом обличчя творив одну головокружну водевільну ситуацію за другою, повністю вкладаючися в режисерський задум, надаючи тому задумові певного розмаху. Дуже добре грав теж Джефрі Шумейкер у ролі D. J. (disk-jockey). Впадаючи в патетичний транс радіокоментатора, він втрачав об-

риси реальності, перевтілювався в солодко розпливчастий персонаж, якого публіка "любила й обожнювала"; перевтілювався теж у публіку, що також обожнювала й любила його, тобто одночасно ставав в одній особі і шанувальником, і шанованим. Його самозакоханість досягала своєрідної гермафродитності. Добре грала теж Марта Вайтгед (яку я знав уже з ранішої постановки Ференца *Делікатні почуття*), але її роля була закоротка для повнішого вияву; мені теж здавалося, що навіть у цій постановці, де шаржування було частиною стилю, Марта Вайтгед перешаржувувала. Тодд Стакман, який грав головну роль вентрилокіста Макса Морінського, дуже добре впорався з образом вентрилокіста, але не виявив себе як актор. Його гра була дещо заповерхова, дещо заштивна, дещо незріла.

Сама п'єса Зігуна не вирізнялася — ні сюжетом, ні структурою; саме структура не була строго окреслена, а місцями була навіть надто розтягнена. Це тільки говорить на користь режисера Вірляни Ткач, яка зі слабкої п'єси зуміла зробити добру постановку. Це, зрештою, помітив тижневик *Vipplidž vojс* (4. 6. 1985), в якому Аліса Соломон відмітила: "Вірляна Ткач динамічно режисувала п'єсу, беззакидно поєднуючи різнорідні засоби. Шкода, що Зігун як драматург не дорівнював їй ошадністю".

Все це, зрозуміло, тільки початкові кроки Вірляни Ткач на підмостках зрадливої Мельпомени, але як тяжко вони даються!

ЗОВНІШНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1920-ИХ РОКІВ В УРСР

Василь Маркусь

Насамперед, два застереження до самої теми та її трактування. Автор бажає представити її з політичного боку, а особливо потрактувати її як зовнішньополітичну проблему. Проте, відродження періоду українізації в УРСР, хоч треба розуміти як далеко ширше явище суспільного усамостійнення народу, було в принципі культурним процесом і лиш незначною мірою виявлялося в позакультурних ділянках. Саме на них звернемо більшу увагу і їх будемо коментувати з погляду усамостійнення нації супроти свого оточення. Через неповноту таких ділянок українського національного життя, як економіка, дипломатія, власна національна політика, аналіза буде лише маргінесовою, хоч окремі факти, навіть деталі постараємося зафіксувати. В підсумку, це буде огляд і аналіза здебільшого культурного життя і культурної політики, бо вони визначали основний тон української національної дійсності в СРСР. Таким бо був комплекс тодішнього українського життя і в рамках інших держав, до яких належали українські землі.

Друге зауваження радше методичне. Хоч автор схильний висловлювати свої погляди загально й робити скоріше підсумки й характеристики, проте, для ілюстрації загальних думок треба буде послуговуватися конкретними прикладами й довідковими даними.

I. БОРОТЬБА ЗА КОНЦЕПЦІЮ УРСР

Після перемоги більшовиків на Україні швидко стало ясным, що існували різні концепції української радянської держави, насамперед серед тих, що мілітарно й політично стали панамі ситуації після української революції, та тих, що хоч-не-хоч прийняли нову дійсність, і, врешті тих, хто намагався ідентифікувати з нею

Ця стаття є поширеною версією доповіді, що її автор виголосив 26 листопада 1982 р. в Парижі на конференції, присвяченій періодові українізації, яку організували Паризький університет та Український вільний університет.

свої прагнення або тільки опортуністично пристосуватися до них. Після невдалої спроби українських, здебільшого соціалістичних партій оформити українську державність на західній парляментарно-ліберальній зразок, із змісту тієї ефемерної державности багато чого залишилося живим і далі надихало розбурхані революцією українські маси, зокрема серед інтелігенції. Перемога більшовицької революції на Україні і на ній базована концепція України, як робітничо-селянської провінції великої соціалістичної держави, керованої з Москви — нового пролетарського Риму, цілком не була повною. Українського пролетаріату майже не було. Візія України, що її мало збуджене революцією селянство, відрізнялася від інтернаціоналізованої та спролетаризованої візії України, що її плекали більшовики. А найактивніший чинник революції — інтелігенція — таки заразився різною мірою національним самовизначенням і "буржуазним націоналізмом". Від лівої до правої ця інтелігенція бажала мати якусь форму державности, ту інституціоналізовану "свою хату" Шевченка, в якій мала б бути "своя правда, своя сила і слава, і воля".

Російська комуністична партія, керована ззовні, і космополітичний пролетаріат в Україні ніяк не гарантували здійснення таких українських прагнень. Але щоб цей останній і його партія (РКП[б]) зберегли свою позицію переможців (бо вони могли програти політично після військової перемоги), Ленін і його однодумці, часто проти волі місцевих "інтернаціональних" більшовиків, ішли на українізацію в її найширшому розумінні, чи краще — на "коренізацію". Вони прийняли найбільше досягнення революції на Україні 1917-1920 років, а саме — українську державу. Спочатку годилися тактично і на її назву УНР (Українська Народня Республіка), але виявилось, що це була б не лише ідеологічна капітуляція, але й компромітація, тому замінили цю назву на "Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)".*

Знов таки тактично треба було визнавати хоча б і фіктивну незалежність цієї УСРР в 1920-1923 рр. Річ у тому, що на Україні ще йшла повстанська боротьба, здебільшого під прапором УНР, а за кордоном менш-більш успішно діяв український екзильний уряд, ведучи різні акції проти російсько-більшовицької влади на Україні. Поряд з тим ще існувала "закордонна Україна", зокрема нерозв'язане питання Східньої Галичини. Хоч Ризьким договором УСРР відмовилася від неї, але, твердили речники українського

---

* До 1937 р. радянська Україна мала офіційну назву — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), і цю назву для цього періоду тут послідовно вживаємо.

радянського уряду, УСРР не визнала цих теренів за Польщею. Отже, треба було боротися за прихильність поневолених українців, за їхнє "самовизначення", за впливи серед них, які згодом могли б перетворитися в прямий контроль над їхньою долею. Це було тим більше важливо, що всяка інша концепція, якби запанувала в "закордонній Україні" під Польщею, Румунією, Чехо-Словаччиною, могла загрожувати радянській владі та контролеві Росії на Україні. Ще була, хоч нечисленна, але активна політична еміграція; її треба було також, якщо не здобути, то хоч розкласти. Але насамперед виразно стояв імператив дійти до компромісу з назріванням національного руху та його динамічними кадрами в самій таки радянській Україні.

Це можна було досягнути лиш ціною визнання української державности, хоча б теоретично, і то в такій її формі, за якою міг ховатися тоталітарний зміст і імперська залежність. Саме тому, вже навіть після ліквідації провізоричної "незалежности" УСРР з її входженням до СРСР, офіціоз народного комісара освіти Г. Гринька *Червоний шлях* складає таку заяву вже в першому числі: "... в боротьбі зформувалася Радянська Україна, як самостійна складова частина Радянського Союзу і як фактор сучасного міжнародного життя".

А далі з притиском розробляє орган колишнього боротьбіста Гринька цю декларацію, немов би змагаючися з самостійниками у Варшаві чи Празі. Фактично ж ішло змагання за льюальність українського громадянства. *Червоний шлях* пише:

Україна із глухої провінції царської Росії стала робітничо-селянською державою, другою по розмірах і впливу складовою частиною Радянського Союзу, і значним фактором міжнародного життя. Відповідно цьому, "Червоний шлях", як орган громадської думки, мусить стояти на рівні головних питань українського, союзного та міжнародного життя в сфері економіки, політики і культури (*Червоний шлях* 1923, 1-2).

Наголошування державности та певної автономії УСРР (так треба читати всіяко відмінювану "самостійність") стало загально-прийнятою нормою. Роблять це також послідовно союзний договір та федеративна конституція 1922-1924 рр., що зафіксували куцу державність союзних республік. А відомо, що ця конституція не вдовольняла й самих українських (чи й тих, що лише були з України) більшовиків. І Х. Раковський, і М. Фрунзе, не говорячи вже про М. Скрипника чи В. Затонського, домагалися іншого союзного моделю, в якому радянська Україна мала б зберегти державну підметність та хоч часткову, але реальну ролю міжнародного чинника. Нові лідери УСРР, навіть неукраїнського походження, бачили, що зберегти режим і льюальність до нього

поважної частини українців вдасться тільки за умовою, що певна державно-політична автономія і міжнародний статус соціалістичної України будуть збережені.

Щоправда, конституція ще всього не визначала. Вона, з одного боку, давала національним елементам, зокрема націонал-комуністам, можливість боротися за заповнення власним змістом загальні рамки державної структури. Але, з другого, ці нез'ясовані принципи й норми надавалися до такої інтерпретації, яка зводила українську радянську державність до звичайної адміністрованої центром губернії з фасадом "суверенності".

1920 роки були періодом боротьби за автентичний зміст нової Переяславської угоди та за її органічне поширення, чим Україна мала вийти зі статусу провінції й стати державною формацією. Саме міжнародний (зовнішній) аспект цієї концепції варт підкреслити. Були деякі сповідні акти, які унаочнювали таку роль УСРР. Наприклад, Раковський, ще тоді голова уряду та нарком закордонних справ УСРР, реагує нотою протесту проти рішення Ради Амбасадерів в питанні Східньої Галичини, висловлюючися проти її насильного приєднання до Польщі. Рік пізніше (14 квітня 1924 р.) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет приймає резолюцію в обороні поневолених західньоукраїнських земель (*Нова громада* 1924, 2-4, стор. 138).

Ще інший факт: два радянські повноважні представники з Берліну та Відня С. Крестінський і українець М. Левицький ведуть дипломатичні переговори у Відні у справі нормалізації взаємин з Румунією. При цьому складено заяву, яка заперечує румунську суверенність над Басарабією та Північною Буковиною. Значна частина української суспільності не лише в даних краях чи в УСРР, але й на еміграції бачила в цьому демарші оборону українських інтересів.

Галицький соціаліст Семен Вітик, колишній член Президії Трудового конгресу в Києві на час проголошення соборности України, виправдував на еміграції обкраяння української радянської державности в рамках СРСР. У видаваному ним радянофільському журналі *Нова громада* він писав:

Коли соціалістична Україна в економічних справах і справах армії входить у зв'язок з іншими радянськими республіками, то робить це з поводу географічного положення й сусідства, а далі з приводу міжнародної небезпеки, яка грозить робоче-селянським державам і в першу чергу Україні із сторони наступаючих всесвітніх сил капіталу і всесвітньої реакції (*Нова громада* [Відень] 1923, 1, стор. 10).

Інший автор, А. Харченко, в тому ж журналі вказує на основну мету, якої дехто сподівався досягнути від такого тісного пов'язання радянської України з радянською Росією та іншими соція-

лістичними республіками: "Що дає Україні союз зі Советською Росією? Він дає їй надію й основу для звільнення українського народу Галичини й інших земель з-під чужоземного ярма! ... Через цей союз Україна йде до міжнародного впливу і значення, він відповідає її історичним цілям, життєвим інтересам і майбутності" (там таки, стор. 20).

Потенційна роля УСРР й СРСР у справі Західньої України — незалежно від того, чи вона була дійсна чи надумана — мала й інший зовнішній аспект. Антипольські західні українці, головню з оточення Є. Петрушевича, намагалися цим шахувати Західню Европу, яка всіляко бажала затримати радянську експансію, мовляв, якщо не визнає Західньо-Української держави, хоча б і в формі Східньої Галичини, то ми будемо орієнтуватися на Схід. Знов таки поляки представляли собі українців як спільників більшовиків, від котрих можна врятуватися лише визнанням стратегічно важливої території за Польщею. Харківські українські кола якийсь час могли розігравати цю карту серед еміграції і на Галичині. Але невдовзі Москва зайняла також реалістичне становище до західніх сусідів і, поза пропагандою, не була готова ламати списи за "однокровних українських і білоруських братів".

Таким чином, УСРР, що теоретично могла відіграти якусь міжнародну роль на цьому відтинку, залишилася лише зряддям вищої московської політики. Так мусіло статися, навіть якщо треба було пожертвувати сумнівною прихильністю значної частини західньоукраїнського суспільства.

Ствердження підметности радянської України

Коли державно-політичне усамоствінення України у зв'язку з поразкою на полю бою та браком міжнародної кон'юнктури не здійснилося, національно свідомі, зокрема ліві українські кола, в тому числі і в лавах Комуністичної партії (більшовиків) України (КП[б]У), вирішили відстоювати духово-культурні вартості українського народу. З цього зароджується концепція поглиблення національно-культурної революції та самостійного розвитку української культури в тих радянських комуністичних рамках, які тоді існували. Коли невдало висунена В. Винниченком та його однодумцями в 1920-1921 роках, а ще раніше С. Мазлахом і В. Шахраєм (в їхньому трактаті *До хвилі*) концепція української політичної "радянської самостійности" не дала успіху, з інших кіл вийшла ідея національно-культурного ренесансу, як передумови поступового визволення нації. Цей культурний націоналізм чи "націонал-комунізм" знайшов своїх речників серед українських елементів, що примкнули до КП(б)У через "боротьбізм", насамперед

в особі наркома освіти УСРР О. Шумського, а ще яскравіше у постаті письменника-публіциста М. Хвильового.

Головним "злочинном" Шумського у стосунку до партії було те, що він не вважав українізацію за тактику, тільки брався до неї поважно, вважаючи її етапом і засобом до ширшої емансипації України. Він хотів її прискіпити, усував перешкоди до неї — штучні, технічні чи формальні, що були глибоко закорінені в психіці російського зрадянщеного міщанина на Україні та в малоросійській ментальності багатьох власних земляків. Шумському також закидали, що він сприяв небезпечним ідеям української самобутньої культурної революції Хвильових.

Хвильовий був тому смертельно небезпечним для будівничих нової червоної імперії, що ставив питання України як рівнорядного партнера з Росією, що намагався сформулювати для українців їхню власну концепцію й намітив світоглядovu орієнтацію, принципово протилежну до російської, що послідовно накидав українцям месіянстичну візію та конкуренційну ролу в стосунку до Росії. А головне, Хвильовий завзято поборював провінційний характер українського духово-культурного життя, який визначав їй підрядне становище.

Так треба розуміти його дилему "Україна чи Малоросія?" Україна — нова сила, духовий гігант, що назріває з незбагненими потенціями, а Малоросія — провінція, ницість, культурний примітивізм, що може служити кому завгодно. Заява Хвильового у памфлеті "Україна чи Малоросія", що "Україна незалежна держава", аж ніяк не було ствердженням наявного факту. Це радше — програмне гасло. Вона такою має бути, хотів сказати Хвильовий, бо "цього вимагає залізна логіка і непереможна воля історичних фактів" (цитовано з передмови Г. Костюка до: *М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах*, т. 1. Нью-Йорк—Балтімор—Торонто, 1978, стор. 67).

Небезпечною у Хвильового була його проповідь, що Україна логікою історичного розвитку мусить "стати собою", рівною з Росією та незалежною, мусить сама розпоряджатися своєю долею, хай і на марксистсько-соціалістичних основах, але по-своєму зрозумілих і застосованих. "Якщо яканебудь нація проявляє свою волю протягом сторіч, щоб виявити себе, свій організм, як державну одиницю, тоді всякі спроби затримати цей природний процес ... вносять елементи хаосу в світовий загально-історичний процес" (там таки).

Це звучало в середині 1920-их років як програма національно-визвольної революції колоніальних народів 1950-1960-их років. Годі не погодитися з вдумливою інтерпретацією "азіатського ренесансу" Хвильового Ю. Лавріненком, який бачить у цьому наростання ідеології Третього світу наших днів.

Що ж до орієнтації на Європу, то це була пряма неґація підневільного та провінційного статусу України. Європа для Хвильового — це свобода, розвиток, самовизначення та гідність людини, бунт вільної людини проти заскорузлості, догми та штампу. "Європеїзація" Хвильового — це не стільки "поклоніння" перед культурною вищістю Заходу, а радше прагнення досягнути рівень його культурно-духової зрілості, щоб здобутками Європи розвинути можливості нових націй, в тому числі й української, та ними збагатити загальнолюдську культуру. Європа, що на неї пропонував орієнтуватися Хвильовий, це "Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу" ("Камо грядеши?", цитоване за: Юрій Лавріненко, *Розстріляне відродження*. Париж, 1959, стор. 807).

У великій українській дискусії про істотні питання, "камо має грядіти" українська нація, впали подібні думки з уст іншого поета-мислителя, що стояв на світоглядно протилежному боці. Ним був Микола Зеров, неоклясик, який дуже подібно визначав духові напрямні українського культурного, а в тому й суспільно-політичного процесу. Європу треба сприйняти цілою, сучасну й минулу!

Значить, не уникаймо і старої Європи, і буржуазної, і навіть февдальної. Не лякаймося її психологічної зарази (хто знає, може пролетареві краще вже заразитися клясовою окресленістю західноєвропейського буржуа, аніж млявістю російського "кающегося дворянина"), освоюймо джерела європейської культури, бо мусимо їх знати, щоб не залишитися назавжди провінціямими. І на звернене до молоді молоді "Камо грядеши?" Хвильового відповідаємо: "Ad fontes!" Тобто, йдімо до перших джерел, доходьмо до кореня (там таки, стор. 834-835).

Висловлені тут погляди не були відокремленими думками кількох людей з Парнасу, "що по правиці та по лівиці", але й широких кіл культурних діячів різних ділянок творчості. Аванґардні постаті ренесансу з різних царин мистецтва поділяли ці настанови — Л. Курбас, М. Куліш, М. Бойчук, О. Довженко — і плеяда тих, що з запалом співтворили українське відродження 1920-их років. Навіть доволі конформістичний В. Поліщук із сторінок *Червоного шляху* вторує в 1924 р. Хвильовим і Зеровим. Він за те, щоб засвоїти західноєвропейські здобутки, брати з Заходу, але при цьому, гадає Поліщук, ми маємо бути готові й давати Заходові. Він — за справжній обмін, який має бути обопільним, як сам висловлюється, "за циркуляцію культурної крові". "Дайош Європу через культурний обмін!" — такий клич кидає Поліщук, позитивно його підбудовуючи: "Українська поживтнева, разом з попередніми здобутками й цінностями, культура повинна

стати також міжнародним чинником, як культура хоча б скандинавців" (*Червоний шлях* 1924, 7, стор. 192).

Ця відкритість назовні, насамперед на Захід, з одночасним усвідомленням власної підметности, а в загальнорадянському масштабі з приверненням українству ролі рівнорядного партнера і є засадничими атрибутами культурно-світоглядової та політичної думки носіїв відродження 1920-их років. Бажання прямої зустрічі з Заходом, його досягненнями, творчими експериментами, думкою, бажання безпосередньої конфронтації без підставних посередників, яскраво відзначає нове підметне і якоюсь мірою революційне мислення українських людей тієї доби.

Цей злам у суспільній думці нового пореволюційного покоління в Україні був куди важливішим, ніж деякі тимчасово збережені зовнішні форми, інституційні ознаки та прерогативи української державности під ширмою УСРР. Хоч і вони мали своє значення, але їхня кон'юнктурність аж занадто вражала багатьох у радянській дійсності й поза нею. Натомість, визнання духово-культурної суверенности й заклик на ній будувати міжнародне спілкування українців звучали автентичніше й переконливіше.

II. ЗОВНІШНІ ЗВ'ЯЗКИ

Насамперед розглянемо фрагментарні дипломатичні прояви якоїсь української участі ззовні, що радше були залишками короткотривалої зовнішньополітичної "незалежності". Після ліквідації українських радянських місій за кордоном українцям обіцяли певну участь їхніх представників у загальнорадянських дипломатичних місіях. Але це не мало поважного ефекту, й обіцянки 1923-1924 років були пізніше забуті.

Були ще спроби налагодити автономні економічні зв'язки України, але це мало також малі шанси, зважаючи на централізований характер радянської економіки. Проте українські підприємства були активними в зовнішній торгівлі, зокрема намагалися використати свої можливості напівавтономні кооперативні організації. Українські господарські кола ставили великий наголос на окремих господарських зв'язках, навіть з їхнім підпорядкуванням Москві.

Більший динамізм відрізняв зовнішні культурні зв'язки. Приїзд закордонних делегацій, участь українців у чужих, зокрема західноєвропейських культурних, мистецьких і наукових зустрічах, були однозначними для радянських українців у висліді їхнього міжнародного культурного визнання. Свій культурний обмін вони розуміли як процес, що не лише збагачував їх чужими досягненнями, але також передав українські здобутки назовні. До цього

останнього не дійшло на поважній скалі, бо, зрештою, невдовзі культурні зв'язки взагалі сильно обмежено.

Іншим виміром зовнішніх контактів УСРР були її зв'язки з "закордонною Україною", насамперед із західними українцями. Тут не лише інспіровано творення та діяльність прорадянських груп і установ, але й неутралізовано антирадянську настанову саме прикладом культурного відродження в УСРР.

З тих небагатьох контактів, що на протязі кількох років існували, бачимо, що УСРР уважала себе речником усїєї української культури для всіх українців.

Звернення обличчям до українців на Заході мало на меті посилити також явище т. зв. зміновіховства серед еміграції, а практично викликати повернення культурних діячів на батьківщину, творення прорадянського табору серед еміграції й одночасне послаблення протирадянської еміграції. Якоюсь мірою це вдалося досягнути в половині 1920-их років, але нова нагінка та погром українського життя в УСРР, а згодом колективізація й голод цю тенденцію цілком спаралізували.

Окремо заслуговує на увагу розвиток подій на відтинку зв'язків КП(б)У з братніми партіями за кордоном — Комуністична партія Західної України (КПЗУ), Комуністична партія Закарпатської України й навіть з українськими комуністичними групами в США та Канаді. КП(б)У бажала фігурувати як українська партія, будучи якийсь час репрезентована в керівних органах Комуністичного Інтернаціоналу, хоч не допускаючи до цього членів Української комуністичної партії (УКП) — укапів.

Зовнішніми можна вважати діяльність і заходи державних і суспільних чинників УСРР українізувати українські поселення СРСР поза Україною. Саме завдяки М. Скрипникові тут досягнуто початкових успіхів.

Перейдемо побіжно різні прояви цього зовнішнього активізування УСРР.

Рештки дипломатичних контактів

Союзний договір і федеративна конституція СРСР передбачали злиття зовнішньополітичної діяльності та дипломатичної репрезентації УСРР. Ішлося про чотири дипломатичні представництва, торговельні місії, репатріаційні комісії тощо, що існували тоді. Їх тотальна ліквідація могла бути не лише дошкульним ударом для престижу УСРР, але й шкідливою для спеціальних функцій українського радянського уряду. Протягом 1923 р. між Москвою та Харковом узгіднено, що в УСРР буде діяти уповноважений наркома закордонних справ СРСР. Ним до 1927 р. був О. Шліхтер, дотеперішній заступник наркома УСРР Раковського.

Саме він мав стати посередником між українським урядом і наркоматом у Москві. Функції Шліхтера зводилися до формальних контактів з кількома чужоземними консульствами на Україні. На той час уже закінчили свою діяльність і навіть стали небажаними різні допомогові міжнародні представництва, що на початку 1920-их років діяли в УСРР, серед них Американська допомогова адміністрація, місія Нансена, Міжнародна Спілка Допомоги Дітям, Менонітське представництво, чеські місії та Міжнародний Червоний Хрест. Після 1927 р. представництво уповноваженого наркома закордонних справ у Харкові втратило всяке практичне значення. Те саме можна сказати й про уповноваженого наркома зовнішньої торгівлі, як також і про представника Раднаркому України в Москві. Ним був А. Приходько, що також невдовзі зійшов із сцени, бо його бюро було лиш декоративним.

Згідно з розпорядженням Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР від травня 1925 р., в радянських посольствах на території тих держав, де союзні республіки мали спеціальні інтереси, першими радниками і першими секретарями належало призначати осіб в узгодженні з даними республіканськими урядами. УСРР повинна була мати радників-українців, своїх представників у Берліні, Відні, Празі, Варшаві, Букарешті, Римі та Парижі. Однак, мало що з цього зреалізовано. Шумський був відкликаний після ліквідації варшавської місії УСРР. Радником там призначено українського єврея Г. Беседовського, який кілька років пізніше втік з дипломатичного посту в Парижі. С. Крестінський в Берліні вперто опирався призначенню колишнього посла УСРР В. Ауссема першим радником радянської місії. Врешті, він погодився на призначення українця... аж секретарем консульського відділу при посольстві. В радянському повпредстві в Празі працювало кілька службовців-громадян УСРР, але не на відповідальних постах. Якщо вірити емігрантським вісткам, то на понад 60 працівників посольства був один етнічний українець (*Нова Україна* [Прага] 1927, 1-2, стор. 105). Лише єдиний М. Левицький, колишній посол УСРР у Празі, став головою радянського повпредства у Відні, мабуть, тому, що тут ще мав осідок екзильний уряд УНР. Беседовський подає в своїх спогадах (*На путях к Термидору*. Париж, 1931), що українцям обіцяли пост посла до Букарешту, як тільки унормалізуються взаємини між СРСР і Румунією, але до цього ніколи не дійшло. Консулами СРСР були: у Львові — Ю. Лапчинський, а в Канаді — І. Кулик. Це все, що можна сказати про "дипломатичні" прояви окремої діяльності УСРР, якої після 1923 р. майже й не було.

А. Рибалко мав усі підстави писати в праській *Новій Україні*, що, знищивши комісаріати закордонних справ окремих республік

і України, більшовики тим самим знищили й юридичну "самостійність" цих держав, бо "головною прикметою юридично-самостійної держави є право виступати на арені міжнародної політики", а головну основу суспільного життя окремої держави якраз становлять оці скасовані комісаріати (*Нова Україна*, травень 1923, стор. 116).

Економічно-торговельні зв'язки

Українське суспільство в УСРР, разом з націонал-комуністами, ще думали про автономні, хоч і обмежені, торговельно-економічні зв'язки. Це диктували виправдані амбіції й ініціативність людей у центральних установах УСРР, але цього вимагав і безпосередній господарський інтерес України. Ніхто інший, як голова Раднаркому УСРР Раковський так представив ці прагнення в 1923 р.: "Той факт, що ми виступаємо перед закордоном як одне ціле, не виключає права за окремими республіками заключати з дозволу Союзу, зовнішні пззики і концесійні договори" (*Нова громада* 1923, 2, стор. 92).

Голову уряду і наркома зовнішніх справ УСРР Раковського в липні 1923 р. призначили радянським послом до Лондону, а від прав України укладати концесійні угоди нічого не залишилося. Щоправда, діяв у харківському уряді представник союзного народного комісара зовнішнього торгу (наркомзовторгу) Золотарьов, який навіть давав інтерв'ю у чужій пресі про перспективи українського експорту й імпорту з Італією, яка займає перше місце, — заявив Золотарьов редакції *Пополо d'Italia*, — в українському експорті соди, вугілля й деяких інших сирівців (*Нова громада* 1924, 5-6, стор. 125).

Після ліквідації непорозуміння між СРСР і Німеччиною в 1924 р. наркомзвоторг СРСР скасував попередні розпорядження про заборону торговельних взаємин України з німецькими фірмами. Знов заповіджено, що на Україну будуть ввозити з Німеччини, за попередньо укладеними договорами, сільськогосподарські машини, хемічні препарати й інше технічне устаткування, а Україна буде експортувати до Німеччини переважно харчові продукти і сирівці (там таки).

Очевидно, що в 1920-их роках існував посилений обмін товарами між Україною та зовнішнім світом, але в загальнорадянських рамках, і український радянський уряд мало що вирішував у цьому. Довідуємося з *Нових шляхів* А. Крушельницького, що між 1925 і 1929 роками експорт донецького антрациту до Італії збільшився у 8 разів (*Нові шляхи* 1929, 4, стор. 400). Цей журнал, до речі, подавав постійний економічний огляд УСРР, але аж ніяк з того не виходило, щоб ті "зовнішні" економічні зв'язки були виявом

інтересу й вільного вирішування республіканського уряду. Щоправда, не бракувало в цьому ентузіазму різних українських установ.

Українська кооперація ("Дніпросоюз"), тоді ще напівавтономна, в рамках торгівлі споживчими товарами виявила чималу власну ініціативу. Українські установи брали участь у деяких міжнародних ярмарках. Наприклад, в 1929 р. вони активно просували експорт української продукції на 7 бакинському ярмарку на перський і турецький ринки. Ті ж *Нові шляхи* пишуть, що ярмарок виявив великі можливості збуту в Персії українських продуктів хемічного комбінату, меблів, кондиторських виробів і пива.

В 1925-1930 роках в Україні діяла Українська Східня Торгова Палата, яка мала спеціальне завдання сприяти торговельним зв'язкам із країнами Близького Сходу. Цікавим відгомонам на ці окремі зв'язки України з Сходом в 1920-их роках були студії, опубліковані в роки відносної "відлиги" в УРСР на цю тему. В 1968 р. в Києві вийшла невелика книжка *Україна і Близький Схід*. В 1973 р. І. Черніков опублікував працю на цю ж тематику *Дружнтя підтримка і співробітництво Української РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922-1939)*.

Помітною була також серія статей в 1924 р. на сторінках *Червоного шляху* на тему перспектив зовнішньої торгівлі України. Все це звучало на той час оптимістично, не зважаючи на обкраяні політичні й економічні прерогативи УСРР.

Перше видання культурного обміну

Переходимо до культурних зв'язків, які, здається, були ще менш шкідливі для цілості Союзу, і до яких українці, як молода нація, були найчутливіші. Звичайно, скрутне фінансове становище українського радянського уряду та окремих установ в той час не давали для цього великих можливостей. Кожен приїзд на Україну якогось ученого, мистця, журналіста високо цінувався. Спочатку приїздили здебільшого ліві відвідувачі з Заходу. Але згодом і незалежніші чинники почали цікавитися Україною, її науковими та культурно-мистецькими установами та діячами. Все це пильно занотовує українська радянська преса, але також і українська прорадянська закордонна преса. Ось кілька дрібних фактів, вибраних з преси, які наповняли серця українських радянських діячів гордістю, мовляв, і "ми в Європі", і нас визнають... Нижче подаємо взяті селективно з хроніки 1926-1927 років факти, що сталися тоді.

- Художник-декоратор "Березоля" Вадим Меллер дістає закордонне відрядження;

● Асоціація революційних мистців України одержує запрошення взяти участь на виставці архітектури в Празі;

● "Прагер Прессе" опублікувало інтерв'ю з Л. Курбасом;

● Німецький мистець Велладен відвідав Київ, де цікавився станом українських високих шкіл і відвідав М. Бойчука та Меллера;

● Грецька Академія Наук, а також Університет А. Коменського у Братиславі та Хемічний факультет Токійського університету прислали до Української Академії листа, в якому висловлювали бажання нав'язати співпрацю та обмін науковими виданнями;

● Французький письменник Анрі Барбюс побував у Харкові, мав доповідь у Будинку літератури про сучасну французьку літературу. Побували на Україні ще письменники Ж. Дюамель і Л. Дюртен;

● На Бієннале ді Венеція українські мистці мають окремий відділ у радянському павільйоні;

● На П'ятий міжнародний конгрес ґрунтознавців збираються їхати з доповіддями Г. Махів і Д. Вилянський;

● Турецький історик Рідван-Нафід повідомив Історичну секцію Української Академії, що виготовив низку статей про українсько-турецькі взаємини;

● На 18 з'їзді Міжнародного Статистичного Інституту в Варшаві голова Центрального Статистичного Управління України С. Міняїв промовляв українською мовою, а текст доповіді роздав учасникам французькою мовою;

● Академіка П. Тутковського запросили подати свою біографію та бібліографію до Еспанської енциклопедії;

● В Парижі постав гурток "Друзів українського кіна";

● Капелю "Думка" запрошено до Польщі та Німеччини на гастролі;

● На відвідини до Парижу виїхали з України мистці М. Бойчук, А. Таран, В. Седляр з Української Академії Мистецтв, — як це величають ще в 1927 р. цю установу, перетворену на Художній інститут уже кілька років пізніше;

● Українську Академію Наук запрошено на міжнародний конгрес до Будапешту;

● Міжнародний довідник *Мінерва* подає точний стан українського високого шкільництва та наукових установ із повними списками викладачів і поданням транслітерації їхніх українських назв і імен.

Цей перелік можна б продовжувати за журналами *Червоний шлях*, *Життя і революція*, *Гарт*, *Нова громада*, *Нові шляхи*, бюлетені Академії Наук і навіть за тогочасними еміграційними чи галицькими антирадянськими виданнями.

Додамо, що радо їхали з відрядженнями до Західньої Європи

і Курбас, і Довженко й навіть Хвильовий. Сам нарком освіти та покровитель українізації Микола Скрипник листувався з різними особами на Заході й побував у кількох західніх столицях з метою нав'язати культурні зв'язки з закордоном. Не лишається позаду в цих зв'язках і лояльніше, проурядово-офіційне середовище. Всеукраїнська спілка пролетарських письменників України гостить у Харкові делегатів Другої світової конференції пролетарських письменників, яка в 1931 р. саме в Харкові оформлює Міжнародне Об'єднання Пролетарської і Революційної Літератури.

В Україні відбувалися дискусії, щоб, поряд Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном, заснувати Міжнародну Асоціацію Друзів Української Культури. Львівський радянсько-фільський журнал так характеризує цей стан жвавих культурних зв'язків із зовнішнім світом: "На Україні наукові установи встановили живий та діючий зв'язок з науковими установами майже всього світу. Такий безпосередний науковий зв'язок є необхідний для України так з огляду на науковий обмін, як і з огляду на інформацію за кордоном про національний розвиток української науки" (*Нові шляхи* 1929, 8, стор. 355).

Коли зважити на рівень публікацій, інформацію про зовнішній культурний світ, численні переклади з чужоземних літератур, справді можна ствердити, що Україна пробивала собі вікно у світ, а Європа більше дізнавалася про Україну. Можна ще й тепер знайти саме тогочасні видання Української Академії Наук по західніх університетських чи національних бібліотеках. А ці видання мали, як принцип, резюме не російською мовою, а однією з західньоєвропейських мов. Якщо до цього додати, що в цей час постає Асоціація сходознавства з науково-дослідним інститутом і власним журналом *Східній світ*, а в Україні відбуваються сходознавчі з'їзди, то справді привиди Хвильового "Дайош Європу" і "азіятського ренесансу" були досить реальними на українському культурно-політичному горизонті 1920-их — початку 1930-их років.

Зв'язки з «закордонною Україною»

Вже сказано, що радянський уряд України виступив також на дипломатичній арені проти остаточного міжнародного визнання Східньої Галичини за Польщею в 1923 р. Це супроводжувалося протипольськими маніфестаціями і серед населення республіки, але практичних наслідків цей рух протесту не мав. Він мав радше на меті добитися симпатій деяких кіл західніх українців і зміцнити незначну, але голосну групу комуністів, спочатку зорганізовану в Комуністичній партії Галичини, а згодом у КПЗУ. Якоюсь мірою ця тактика приносила успіхи, бо КПЗУ набрала легітимності в українському суспільстві, а орієнтація на УСРР (не прокомуніс-

тичні симпатії!) поширилася й на деякі некомуністичні кола. Ця орієнтація виявлялася в тому, що за Збручем (для галичан) твориться українська держава, розвивається українська культура, формуються українські кадри (в чому західні українці були дискриміновані), зростала перспектива поступової емансипації української нації.

Антипольська настанова керівництва УСРР та його висунення на ролю оборонця західноукраїнських земель підсилили козирну карту радянської України як чинника в житті Західної України, зокрема її частини під Польщею. Згадуваний вже Вітик, галицький соціал-демократ, що змінив свої погляди з проуєнерівських на проукраїнсько-радянські, так висловлюється про цю ролю в прорадянському віденському журналі: "Безнастанне згадування долі українського народу за Збручем сталося вже традиційним свого роду «цетерум цензео» Радянської України" (*Нова громада* 1923, 2, стор. 18).

УСРР і її столиця Харків у період українізаційної політики стали немов Меккою для частини лівих західних українців. Дехто з них там залишився ще з часів визвольної збройної боротьби, інші вирішили поїхати на Україну з еміграції, а були такі, що вибиралися нелегально з Галичини на Україну, де думали проводити патріотичну працю.

В УСРР постала літературно-мистецька спілка "Західня Україна", що за підтримкою урядових кіл видавала альманах тієї ж назви. Уряд давав стипендії для студентів-галичан. У Харкові створено Галицький клуб. Той же Вітик сугерує відповідальним чинникам у Харкові, щоб, в умовах боротьби на Галичині за українські високі школи, уряд УСРР відновив університет в Кам'янці-Подільському, що мав би бути насамперед призначений "для синів Галицької землі", бо це в свою чергу "був би дальший крок до єдності і злуки" між двома вітками України (там таки, стор. 16).

Поза зв'язками організації УСРР з комуністичними чи прокомуністичними групами в Західній Україні, наукові, культурні та господарські чинники радянської України сприяли контактам із некомуністичними установами й особами. Чотирьох учених із Західної України обрали академіками Української Академії Наук; у конференціях з опрацювання спільного т. зв. Харківського правопису брали участь також мовознавці з Західної України. М. Грушевський, що вирішив повернутися з еміграції на радянську Україну, щоб позитивно працювати для української культури, залучив до співпраці у журналі *Україна* кількох західноукраїнських і еміграційних авторів. У відзначенні ювілею того ж Грушевського в Києві брала участь делегація з Галичини. Твори деяких західноукраїнських авторів друкували в УСРР.

Радянські чинники інспірували й, мабуть, частково фінансували деякі періодичні видання в Західній Україні: *Культуру*, згодом *Нову культуру* у Львові, тижневик *Боротьба* в Чернівцях, журнал *Наша земля* в Ужгороді. Відомо, що були деякі зв'язки між галицькою кооперацією, товариством "Просвіта" чи навіть Науковим товариством імени Шевченка та установами Харкова й Києва. Деякі львівські діячі зустрічалися з емісарами радянського українського уряду чи установ, зокрема мали зв'язки з працівниками львівського радянського консульства. Звідсіля з'явився принизливий термін для тих галицьких діячів, що підтримували такі контакти — "ікроїдів", бо, мовляв, це були зустрічі, учасники яких споживали радянський кав'яр (ікру).

Зокрема позитивним був цей вплив і контакти на Закарпатті, де українські радянські чинники підтримали українізаційну орієнтацію місцевих комуністичних елементів, які спочатку не знали, на що орієнтуватися в складному хаосі мовно-національних орієнтацій. Слід ствердити, що першою прийняла в цьому краю український фонетичний правопис комуністична преса. Маючи досить численний членський склад, КП Закарпатської України мала тут доволі значний вплив на перемогу української орієнтації.

З припиненням українізації в УСРР і початком розгрому українського національного відродження радянські впливи серед українського населення в сусідніх Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині послабили; тільки справжні прихильники червоної Москви, зокрема серед меншостей на західних українських землях, або, наприклад на Закарпатті, поважна частина селянського пролетаріату, залишилися ще під більшовицькими впливами.

Впливи серед еміграції

Добитися впливу на еміграцію було важливою метою зовнішньої політики УСРР. Насамперед, акції в цих рамках проводили проти політичної еміграції в Середній і Західній Європі, але так само серед скупчення соціально-економічної еміграції в країнах Північної Америки. Послабити, неутралізувати й навіть розкласти політичну еміграцію було тим важливіше для УСРР, що антирадянська діяльність еміграції на різних відтинках поважно шкодила репутації радянської держави. Але поряд з тим ця діяльність мала на меті посилити базу українізаційних процесів УСРР через приєднання прихильників на Заході та заохочення до повернення хоч частини потенційних кадрів для поглиблення українізації.

Інспірація "змінювництва" та заохочення до повернення на батьківщину емігрантів були в центрі уваги установ і людей, що проводили в УСРР роботу над політичною еміграцією. Спочатку це було у виключному віданні дипломатичних представництв

УСРР, згодом цим зайнялися місії СРСР чи різні товариства й установи, для цього створені й підтримані більшою чи меншою мірою радянськими органами. Зміну орієнтації на радянську Україну серед деяких з політичних чинників необов'язково інспірували чужі органи, себто вона не була агентурною. Радше кон'юнктура, безнадійність емігрантської долі й існування, як також деякі надії й готовість іти на риск вплинули на рішення деяких діячів, включно з чільними речниками УНР, повернутися на батьківщину й там продовжувати працю для свого народу й навіть відіграти деяку ролю в процесі національного відродження 1920-их років.

"Зміновіховство" серед української еміграції, як, зрештою, серед інших еміграцій, більш-менш підтримували фінансово радянські чинники, хоч не всі заангажовані в цьому емігранти повернулися на батьківщину. Його чи не першим почав Винниченко, що в 1920 р. повернувся на Україну й пробував домовитися з більшовиками про реорганізацію уряду УСРР й надання йому та українській радянській державі більш національного характеру. Незалежно від Винниченка деякі інші діячі серед наддніпрянців і галичан так само повернулися на радянську Україну, ставши тим відкрито в опозицію до основної маси емігрантів. З маси рядових емігрантів поверталися насамперед особи без праці й засобів до існування, зокрема з таборів інтернованих вояків Армії УНР, після того, як харківський уряд оголосив амністію. Повпредства й різні місії, особливо репатріаційні, були дуже активними в намовлюванні людей повернутися. Але поки знайшлися кандидати на повернення, поки вони поїхали на батьківщину, ці місії активізувалися серед емігрантів, вели агітацію, розпочали полеміку в різних публікаціях, яким сприяли радянські дипломатичні й урядові кола, всіляко намагаючися виправдати себе в своїй діяльності.

У Відні почав з'являтися журнал *Нова громада*, в Празі — газета *Нове життя*, в Парижі — *Українські вісті*, в Берліні місячник *Наша правда*. Виникали різні прорадянські організації: в Австрії — "Українська робітнича рада" й робітниче товариство "Єдність" та студентська Соціалістична громада імени Драгоманова; в Празі — Українське товариство імени Шевченка та Спілка студентів — громадян УСРР в Чехо-Словацькій Республіці, що згодом створила Ділове Об'єднання Поступового Українського Студентства (як противагу Центральної Спілки Українських Студентів — ЦеСУСові); у Франції — Союз українських громадян у Франції. В Берліні було утворено українське видавництво марксистської літератури для читачів за океаном "Космос".

Поруч з тим активізувалися українські радянські чинники серед заробітчанської еміграції в США та Канаді, де ліві симпатії зародилися ще в час Визвольних Змагань в 1917-1920 рр., коли

частина емігрантів підпала під вплив більшовицької пропаганди. В Нью-Йорку почали з'являтися комуністичні *Українські щоденні вісті*, а у Вінніпегу — газета *Українські робітничі вісті*. Ці видання й політичні організації, чи то як філії місцевих комуністичних партій, чи як крайньо ліві соціалістичні українські групи, дали початок явищу, яке відоме як українська "трудова еміграція" або прогресисти.

Були ще мінімальні неполітичні, культурні зв'язки з еміграцією. Хоч Винниченко зірвав політично з Харковом, проте, його твори далі з'являлися в радянській Україні, звідки навіть він отримував непогані гонорари. На еміграції ж видано твори підрадянських письменників В. Підмогильного та Т. Осьмачки.

Але ці зв'язки також припинилися з закінченням українізації та погромом української культури, за винятком співпраці з т. зв. прогресивними елементами Канади й Америки; однак, і вони втрачали членство та впливи в 1930-их роках.

Український фактор на форумі міжнародного комуністичного руху

Зрозуміло, що українські комуністи через КП(б)У чи через національну УКП намагалися відігравати якусь роль в Комінтерні. Це ще було більш-менш можливим, поки існувала хоча б сателізована, але ще формально "незалежна" УСРР. Шанси незалежної участі українських комуністів в Третньому Інтернаціоналі зменшилися після утворення СРСР, хоч і тоді цю справу актуалізувало існування сильного українського елемента в комуністичних партіях країн, де перебували західноукраїнські землі. Хоч детальне обговорювання цієї статті, варто все таки зазначити, що це був ще один міжнародний форум, де українська проблема підносилася в 1920-их роках.

КП(б)У формально мала окреме членство в Комінтерні й коротко до його членів навіть була допущена Комуністична партія Галичини в 1920 р. На вимогу РКП(б) не прийнято до Комінтерну українських боротьбістів-комуністів. Комінтерн часто розглядав українську проблему в УСРР та справи української меншости в сусідніх країнах. Знов таки Комінтерн прийняв резолюцію в 1925 р. про розпуск УКП, яка нібито не мала рації існування поряд із КП(б)У.

Однак, найголовнішим питанням в Комінтерні було засудження національного ухилу в КП(б)У, т. зв. "шумськізму", і зв'язаний з тим конфлікт в КПЗУ та усунення її більшости. Знов на вимогу Москви та їй підпорядкованої КП(б)У обговорювали національну політику й українізацію, яку вів на відтинку культури Шумський. Погляди Шумського засудили як небезпечний вияв "буржуазного

націоналізму". З цією критикою не погодилися представники КПЗУ, речник якої в ЦК компартії України К. Максимович солідаризувався з Шумським. За ним пішла більшість КПЗУ й саме цей конфлікт розглядав Комінтерн. Останній вже став повністю зняряддям московської політики й засудив Шумського, так само й більшість членів ЦК КПЗУ, які з ним солідаризувалися. Це у висліді довело до розколу в КПЗУ, яку також засудила партія, що опікувалася нею — Комуністична партія Польщі; керівництво КПЗУ перейняли з волі Москви її вислужники, серед яких переважали неукраїнці.

Засуджуючи "націоналістичний ухил" Шумського-Максимовича, Комінтерн підтримав лінію ЦК КП(б)У, яка ствердила, що в УСРР зростає український шовінізм, що "буржуазія намагається скерувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримаючи курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік" (*Пролетарська правда*, 5 липня 1927).

Варто зазначити, що в цих рамках окремого представництва України в міжнародних комуністичних організаціях були зроблені заходи заступити в Профінтерні окрему українську профспілкову централю. В Москві на міжнародній селянській конференції в 1923 р. так само брала участь окрема українська делегація, а з'їзд вітав від уряду УСРР Г. Петровський.

Піклування українською діаспорою в СРСР

Доля близько 6,9 млн українського населення в СРСР поза УСРР (за переписом 1926 р.) не могла бути байдужою для радянської України. Найдалекосяжніші заходи в цьому напрямі зробив гетьманський уряд в 1918 р., приєднавши до Української Держави суміжні етнічні території на півночі й північному сході, як також Холмщину на заході. Іншим заходом цього ж уряду (ініціатива міністра Д. Дорошенка) були культурні впливи та фінансування українізації в Донській області, на Кубані і в Криму.

Українські культурні діячі впливали, щоб згодом і радянський уряд піклувався українською меншістю в РРФСР, тим більше що подекуди вона становила суміжну територію з Україною, а в доволі великих районах складала більшість населення. Приєднати хоч частину цих земель, в більшості заселених українцями, не вдалося, хоч націонал-більшовики типу Скрипника робили в цьому напрямі зусилля. Не здобувши успіху в цьому, Скрипник на посаді наркома освіти намагався поширити українізацію освіти, преси та культурного життя на ці території.

Українізація поза Україною — ще не досліджена тема, яка чекає на детальну документацію. Ми знаємо про існування деяких

середніх і високих шкіл, мережі початкового шкільництва, про пресу на Кубані та Далекому Сході, про те, що це віддалене від України населення в 1920-1930-их роках було готове включитися в процес українізації. Проте, уряд УСРР як цілість, за винятком окремих осіб у Наркомосі, не відстоював цієї справи. Кінець українізації в УСРР означав припинення всякої культурної праці й освіти українською мовою серед мільйонів тих українців, призначених на асиміляцію. Це почалося з половини 1930-их років, відколи радянська Україна вже не мала ніякої власної культурної політики, а все вирішувала Москва.

Варто згадати, що до того часу ще існували певні осередки українського культурного життя поза УСРР, які виконували деяку культурну функцію. Згадати хоча б Український клуб імени Шевченка, український театр та короткотривалий місячник *Нове слово* в Москві, Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови та український театр в Ленінграді у 1920-их роках. Коротко діяла Спілка українських пролетарських письменників в РРФСР з осередками в Москві, Ленінграді та на Кубані. Грушевський робив зусилля, щоб у Москві при Академії Наук СРСР були створені інститути історії України та української й білоруської мов. З цих плянів нічого не вийшло, а після 1934-1935 років українське культурне життя на Кубані, Ставропольщині, Донщині, Приволжі, Курщині, Вороніжчині та в азійській частині РРФСР повністю зліквідовано, ще поки воно встигло розвинутися.

Добу "українізації" позначили в цьому напрямі деякі заходи й ініціативи, але ця "зовнішня" діяльність з закінченням українізації зазнала брутального кінця. Лише випадково на деяких з цих українських етнічних острівців знову хвилево велася деяка українська освітня та культурна праця, коли на ці території евакуювалися українські культурні й освітні установи в 1941-1943 рр.

Усім цим спробам природного випромінювання української культури ззовні, поширення освіти рідною мовою поза УСРР та нав'язування всебічних культурних зв'язків з іншими народами покладено край, обмежуючи Україну до глухої провінції без контакту з зовнішнім світом, припиняючи її зв'язки з Західною Європою та хоча б скромну співпрацю з закордонними українськими спільнотами. Так само заборонили українським чинникам в УСРР підтримувати контакти з власними земляками поза республікою в межах Союзу.

Ця повна ізоляція й атомізація українського життя, з іноді показними та контрольованими мінімальними "зовнішніми зв'язками", зробила з України, починаючи з половини 1930-их років,

майже недоступну радянську Албанію. Її підметність і культурна особовість у "прокляті 1930 роки" були знівельовані, а розвиток власної творчості підкошений під мірку звичайної губернії. Лише деякі інші фактори, що були поза контролем режиму, ще квестіювали повну перемогу сталінської Москви над українським народом.

Заходи спілкування з позаукраїнським світом мали своїм завданням реалізувати концепцію самобутности, вирватися зі столітнього статусу України як малоросійської провінції, а для деякого — й реалізувати своєрідну місію новітнього українства — бути каталізатором звільнення народів Третього світу (якщо ним стала чверть століття пізніше Тітова Югославія, то, врешті, мрія Хвильового чи Скрипника не мусіла бути аж такою утопійною!).

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНСЬКА ПРЕСА 1945-1948

Роман Рахманний

Як і кожне інше "річчя", сорокріччя закінчення Другої світової війни спонукало багатьох людей зробити свій внесок у роз'яснення обставин, побутових умов життя і наслідків окремих починань і заходів активнішої частини українського суспільства в розсіянні безпосередньо після тієї війни. Звичайно, всі такі матеріяли й обговорення потребують певних доповнень і уточнень. Не інакше воно й у випадку двох цікавих, на джерельному матеріялі побудованих есеїв про українські політичні партії та українську пресу в таборах переміщених осіб на території трьох західних зон окупованої Німеччини. Мої зауваження стосуються тільки до преси.

Василь Маркусь тільки мимоходом торкнувся періодичних органів тогочасних партійно-політичних середовищ, ґрунтуючи свою аналізу головню на канадському довіднику про життя й діяльність політичних утікачів та насильно переміщених осіб у 1945-1954 рр. (див. *Сучасність* 1984, 12, стор. 72-74). Роман Ільницький у нарисі "Українська преса таборової доби" (*Сучасність* 1984, 5, стор. 60-81) правильно встановив початок "ліцензійованої" (себто альянтами дозволеної) української преси: газета *Наше життя* почала виходити в авґсбурзькому таборі 5 вересня 1945 р., а через три тижні опісля (2 жовтня) вийшов перший випуск газети *Час* у Фюрті близько Нюрнбергу.

Однак, Ільницький, як і Маркусь, тільки натякає на те, що в переломовий час падіння Третього Райху та перших п'ятьох місяців альянтської адміністрації існувала незалежна українська преса, хоч тоді й зобов'язував "Наказ ч. 1" генерала Д. Айзенгауера про заборону будь-яких видань без альянтського дозволу. Річ у тому, що одна ланка крайової ОУН на терені Німеччини вважала своїм обов'язком дотримуватися принципу незалежності української справи від будь-якої чужоземної влади і, керуючися інтересами багатотисячних мас українців, спраглих до інформації про становище в Україні, почала видавати й поширювати свій періодичний пресовий орган наприкінці квітня і з початком травня 1945 року.

Та це не було вперше. Для історичної точности варт нагадати, що вже у вересні й жовтні 1944 р. (отже, перед упадком Райху) на території Австрії поширювали циклостильні видання з інформаціями про дії ОУН і УПА та постанови УГВР. Виготовані й

надруковані в Братіславі (Словаччина) матеріали підпільно перекидали до Відня, а звідтіля до Грацу, Мюнхену, Берліну та Нюрнбергу. В такому ж пляні, виконуючи доручення уповноважених крайової ОУН (пані Орлян і Охріма, шефа ОУН на Нюрнберзьку округу), підпільний представник ОУН на Берлін та Північну Німеччину вже в листопаді 1944 р. оформив перший випуск підпільного бюлетеня інформацій *Вісті з Краю*. Туди увійшли: "Універсал УГВР" (скорочений текст), "Платформа УГВР", кілька вісток про дії УПА в Україні та літературний нарис про установче зібрання УГВР (14-15 липня 1944 р.) під охороною відділу УПА.

Поінформовані про підготову цього видання, Степан Бандера, Ярослав Стецько і Володимир Стахів (недавно перед тим випущені з концтабору) схвалили цю думку з умовою, щоб у друкуванні та розповсюдженні дотримуватися якнайсуворіших правил конспірації. Стахів розсудливо радив розповсюдити бюлетень не раніше, як на початку 1945 р., щоб була передчасним розкриттям діяльності мережі ОУН у самому Берліні не викликати повторних репресій гітлерівської влади супроти щойно звільнених з тюрем і концтаборів українських патріотів. У більшості це були члени мережі ОУН на території Третього Райху, що їх поступово заарештовували й ув'язнювали протягом 1941-1943 рр.

Переписаний на матриці приватною друкарською машинкою, а тоді потайки, з великими витратами часу й нервів, відбитий на циклостилї в бюрі однієї легальної української допомогової установи в Берліні (звичайно, без відома її керівників), цей восьмисторінковий бюлетень розповсюджували довірені люди в доволі скромній кількості 47 примірників; решта, якихось 50 примірників, згоріла на підпільній квартирі в районі Трептов-Парк під час масового денного налету американської авіації на Берлін 3 лютого 1945 р.

Все таки ця скромна спроба українського самостійницького самовислову в тих тяжких умовах була ще однією демонстрацією незалежності українського політичного мислення, діяння й інформації в час, коли про крайову збройно-політичну боротьбу мало хто зважувався відкрито розмовляти, а "німецькою владою дозволена" українська преса могла писати про ОУН, УПА й УГВР тільки з плямувальними нападками. Тисячі українців каралися ще тоді по тюрмах і концтаборах Третього Райху, а ще більше українців та українок були невольниками примусової праці в німецькій індустрії та хліборобстві. Для будь-кого з них найдрібніша інформація про рідний край, незалежна від чужинецького контролю, була іскрою надії, яка їх наснажувала, і своїми почуттями й думками вони ділилися з приятелями та знайомими.

Розуміючи потребу й ролю такої інформації та виконуючи

доручення крайових керівників, згаданий Охрім — уже силами й засобами організованої ним підпільної ланки в районі Нюрнбергу — почав видавати "неліцензійований" бюлетень *Український інформатор* (УІ). Співробітником у цьому виданні був о. Михайло Сопуляк; він власним короткохвильовим радіоприймачем ловив цікавіші вісті та передавав їх редакції УІ для рубрики "Вістей зі світу". Основою для вістей з України були рідкісні крайові матеріяли. Коли ж у травні 1945 р. редагувати УІ почав Роман Рахманний, вирішили випустати ще й журнал "української самостійницької думки" *Наш шлях*. Крім Рахманного (як головного редактора), в цьому журналі співробітничали О. Питляр, сл. п. Лев Ребет, Ільницький, Ярослав Дзиндра. І саме Ільницькому належить стаття про перші роковини створення УГВР, надрукована в четвертому випуску *Нашого шляху* від 1 липня 1945 р. Звичайно, всі автори користувалися псевдонімами з уваги на особисту й групову безпеку.

Ці видання друкували спершу на приватній квартирі Василя Х. та Ольги Л-ої (не маю згоди згадуваних учасників на подання повних імен) у Фюрті. Безкорисливі патріоти, господарі квартири багато часу витрачали на друкування на машинці та циклостилі кожного випуску, що вимагав виснажливих розшуків за друкарським папером і іншим матеріялом. Згодом бюлетень і журнал друкувала на машинці нова співробітниця, Люба К., колишній політв'язень радянських тюрем у Львові та Бердичеві, радистка УПА. Вона прибула до Фюрту через Мюнхен після довгої та небезпечної мандрівки з України і виконувала тут спеціальні завдання. Все таки вона не відмовилася в тогочасних тяжких умовах допомогти нашій видавничій ланці своїм умінням і ретельністю. За її допомогою випустили кілька чужомовних інформаційних матеріялів, що їх розповсюджували серед американців, англійців і французів, які дедалі численніше збиралися в Нюрнберзі. Таким чином, через зв'язки, що їх своєчасно розвинула організаційна мережа Охріма, наша інформація про український національний рух опору двом тоталітарним великодержавам гітлерівській Німеччині та радянській Росії проникала в кола західних держав уже тоді, починаючи від липня 1945 р.

Організаційна мережа крайової ОУНБ дедалі розширювалася і успішно розповсюджувала свої видання (приблизно в одну тисячу примірників кожний випуск) не тільки в районі Нюрнбергу, але й у центрах на півночі (Франкфурт, Кассель, Ганновер, Бремен) та на півдні, зокрема в Мюнхені та в Тіролі. В той час, коли не курсували поїзди, не було автобусного зв'язку, бракувало всякого іншого транспорту, а українські емігранти помалу гуртувалися в таборах, це важке завдання виконували молоді ідейні люди,

надхнені прагненням поширювати правдиву інформацію про крайові справи, а зокрема про дії УПА. Всі вони щиро вірили в потребу збереження незалежності українського національно-політичного слова і, не зважаючи на тривожну співдружність західних альянтів з підступними володарями Кремлю, своєю активністю буквально кидали виклик зокрема російсько-радянським комісіям та агентам, що напливали до всіх центрів Західньої Німеччини, а передусім до Нюрнбергу. На всі перестороги старших громадян члени нашої мережі відповідали крилатим висловом свого керівника Охріма: "Ми не побоюлися друкувати і розповсюджувати вільне й незалежне українське слово в Україні проти Гітлера й Сталіна, то не злякає нас жаден наказ генерала Айзенгауера..."

Йдучи назустріч зрослим потребам націоналістичного середовища, ми взялися видавати ще один журнал — *Самостійник*, що його редагував Осип Федорика. Нічого дивного, що наш осередок привернув до себе увагу не лише розпорошених членів і прихильників ОУН, а також і безпартійних діячів культури й навіть керівників суперницьких (хоч ще не відновлених) політичних груп. Наприклад, прихильно про конструктивність нашої ініціативи висловилися полковник А. Мельник та О. Бойдуник під час нашої неофіційної розмови з ними в Бад-Кісінгені наприкінці червня 1945 р. Бойдуник тільки докоряв мені за те, що, мовляв, "ви (бандерівці) перехопили назву нашого давнього журналу..." (згодом, у серпні, організація полковника Мельника ОУНм видала свій перший випуск журналу з тією самою назвою). Тим часом східньоукраїнський діяч і колишній в'язень Соловків Семен Підгайний прибув до Фюрту з англійської зони шукати зв'язку з керівниками ОУНБ та інших, покищо не відновлених, політичних угруповань з метою розпочати переговори про "консолідацію". Він також уважав Фюрт "центром ОУН—УПА—УГВР".

Очевидно, авторитетність фюртського видавничого осередку ґрунтувалася на моральному авторитеті крайової визвольної боротьби проти обох окупантів України під час війни і зміцненому тепер новими даними про посилену боротьбу УПА проти червоної Москви та її сателітів. Живий зв'язок з Україною був у нас безперервний ще з 1944 р. Наприкінці червня 1945 р. у фюртському осередку побували теж два члени-засновники УГВР о. Іван Гриньох і Мирослав Прокоп. Вони, за участю Данила Чайківського, протягом одного тижня аналізували різні крайові матеріали, деякі передавали для негайного використання, інші підготовляли редакційно для передруку нашими технічними засобами.

В міру стабілізування життєвих умов та адміністрації в усіх трьох зонах виникала пекуча потреба легалізованої преси для

багатотисячних мас утікачів і переселенців. Тож у вересні 1945 р., з дозволу американської таборової влади в Авґсбурзі почала виходити газета *Наше життя*, а три тижні пізніше — *Час у Фюрті*. Дозвіл американського військового адміністратора роздобув Ільницький, як колишній політв'язень німецьких тюрем. Газета не була пов'язана з жадною таборовою громадою й базувалася на Видавничій спілці п'яťох ініціаторів: Ільницький — ліцензіат і голова спілки; Роман Олійник — другий спільник і головний редактор; Андрій Стецюк — адміністратор газети, назву якої саме він придумав; Роман Галібей та Федорика — члени спілки. Коли ж Олійник у січні 1945 р. переїхав на постійний побут до Мюнхену, його замінив редактор Микола Колянківський, що наприкінці 1946 р. став також повноправним членом Видавничої спілки "Час". Саме дякуючи йому, Колянківському, за допомогою невтомної друкарки Галини Гураль та Стецюка, газета далі виходила, поки з фототипічного способу її не перевели на звичайний друкарський і відновили ліцензію згідно з новими вимогами окупаційної американської влади. Цю первісну видавничу спілку розв'язали офіційно 2 вересня 1948 р., коли з неї вийшли Олійник, Галібей та Федорика. Це був початок масового переселювання українців із таборів Європи у заокеанські держави.

Серед них у цьому нарисі конечно треба згадати "Українську пресову службу" (УПС), що від 1 лютого 1946 р. почавши, почала свої інформаційні бюлетені українській пресі та інформувала головно про розвиток подій в Україні. Поступово УПС розвинулася у скромне, але ефективне аґентство преси з бюлетенями українською, англійською, французькою та німецькою мовами. Видавничо-редакційний склад УПС: Рахманний — керівник, редактори окремих видань — О. Зеленецький, Лев Шанковський, Питляр, Стахів та (від травня 1947 р.) Михайло Сосновський. Бюлетені УПС доходили регулярно не тільки до українських газет у Німеччині, але й до країн за океаном — Канади, США, Аргентини. Чужомовні бюлетені УПС значною мірою допомогли довести інформацію про національний опір загарбникам в Україні до громадських і політичних діячів Франції, Бельгії, Голляндії, Англії, Швеції, Норвегії, Швайцарії, Еспанії, Канади й США.

І знову годиться сказати, що успіхам у приверненні доброго імени ОУН, УПА й УГВР як серед української, так і чужоземної громадськості, завдячуємо головною мірою багатьом — загалові невідомих — працівникам видань, що їх умовно називаю "незалежна українська преса". Вони виготовляли, друкували, розповсюджували, переносили чи потайки пересилали через кордони це українське друковане слово безкорисливо і з великою затратою часу, енергії та коштів, а втім і з небезпекою для себе. Їм часто

загрожували арешти владою навіть західніх держав і ще більша небезпека грозила їм з радянсько-російського боку. В сорокріччя бурхливого 1945 р. годиться принаймні групово й безіменно згадати їхній внесок у будівництво інформаційних мостів між Україною, що була в війні, та суспільствами Заходу.

Очевидно, впливу й значення незалежної української преси не можна міряти ні накладками легальних газет, ні продукцією редакторів, що працювали в порівняно нормальних умовах, користувалися нормальною друкарською технікою та засобами розповсюдження. Але з сорокрічної відстані можна й треба сказати: неліцензійована українська преса своїми скромними силами й засобами своєчасно заповнила прогалину в житті української діаспори на переломі війни та в перші місяці миру.

РОЗБАЗАРЮВАННЯ ТА ВИСНАЖЕННЯ ВОДНОГО БАГАТСТВА УКРАЇНИ

Давид Толмазін

Що то за диво Дніпро у тиху погоду, коли вільно й поволі несе через ліси та гори свої повнії води... І здається, ніби його вилито із скла, ніби голубий дзеркальний шлях без міри широкий, без кінця довгий лине і в'ється зеленими світами.

М. Гоголь

У сучасних стоячих водоймищах, гнилих і неглибоких, з берегами, що день-у-день руйнуються, не впізнав би Микола Гоголь свого Дніпра. Не впізнав би Гоголь великих та малих річок з їхніми чарівними назвами, як от Інгулець, Конка, Десна, Сож, Псьол, Хорол, Вовча, Самара тощо. Деякі з них обернулися на канали зі смердючою кольоровою гноївкою, деякі пересохли, а ще якісь через засолення втратили все живе. Дніпрові плавні — колись багаті на рибу й птаство — зникають. Та ще гірше в річкових пониззях України. Промислове рибальство в Дніпровському та Дністровському лиманах практично вже припинилося, а делікатесні риби Озів'я та північнозахідньої частини Чорного моря перебувають напередодні загибелі.

Якщо уважніше розглянути всі несприятливі зміни в природі України та Росії, тоді зрозуміємо, що зникли величезні лісові масиви, що виснажуються колись родючі ґрунти, що забруднено озера, а внутрішні моря — Каспійське та Аральське — катастрофічно висихають.

Економіку СРСР буквально переслідують льокальні чи грандіозні екологічні катастрофи в усі періоди її розвитку. Що це: збіг реакцій, природних комплексів, що його важко передбачити; неминучий наслідок науково-технічного прогресу чи якась низка фатальних прорахунків радянських керівників? На будь-яке з цих питань можна дати стверджувальну відповідь і західній читач розуміє, як легко пояснити кожну відповідь. Та от виявляється, що віжки від чинників, котрі неухильно здійснюють руйнування

природи у величезній країні, ведуть до соціально-політичної структури радянського суспільства.

Пересічній людині на Заході просто бракує емоційної енергії, щоб пережити за природу в СРСР. Тут, на Заході, вистачає й своїх проблем з доквіллям. Їх заносять у програми передвиборних кампаній президентів та членів парламентів. А ще льокальні, національні та міжнаціональні групи й організації висловлюють своє обурення з приводу льокальних і гльобальних катастроф: починаючи від забруднення невеликих озер чи занечищення боліт або пляжів, кислотні дощі, та кінчаючи планетарним "теплим" ефектом та відступом криг. У той самий час засоби масової інформації в СРСР безнастанно торочать, що в соціалістичній країні економіка розвивається в гармонії з природою. І якщо часом промайнуть повідомлення про екологічні катастрофи в СРСР, їх забивають трубні звуки радянської пропаґанди та злива книжок і фотографій, що показують красу природи — незайманої та дбайливо збереженої під покровом комуністичної влади.

Насправді ж усе виглядає інакше. Я колись брав участь у багатьох проектах, спрямованих на використання водних ресурсів України. Отож я бачив також зворотний бік фасади, що її підмальовує радянська пропаґанда. Мета цієї статті не тільки в тому, щоб показати в загальних рисах зруйнування водних джерел України, але й, базуючися на цьому фактичному матеріалі, показати, що радянська політична система не має соціально-економічних важелів, які могли б відвернути занепад природи в наслідок неминучого зростання індустріальної сили країни.

Пропаґанда та дійсність

Протягом тривалого часу в західньому світі панувала думка, що в СРСР повне державне володіння всіма засобами виробництва спроможне само собою запобігти руйнуванню доквілля на масову скалю. Цю думку охоче підтримували радянські ідеологи. Вони твердили, що сучасне розумне користування ресурсами природи та їхня експлуатація стають можливими тільки тоді, як здійснено соціалістичний (чи комуністичний) модель суспільства. А неґативні екологічні наслідки можуть стати мінімальними через те, що всі аспекти політичної та економічної діяльності, разом з користуванням природою, в СРСР плянують централізовано, дякуючи завбачливо продуманій рівновазі між уживанням та охороною природних ресурсів. Щоб описати повну гармонію природи й соціально-економічної структури "розвинутого" соціалізму, навіть введено новий науковий термін: врівноважене природокористування. Ззовні справді може видатися, нібито історичні

зусилля радянського уряду підтверджують думку про його мудре й дбайливе поводження з довкіллям.

Ідеологи з СРСР пишаються багатопляновим законодавством, яке вони постійно доповнюють та покращують і в якому методи користування природою та методи її зберігання суворо регламентовані, а обов'язки всіх галузей промисловости та окремих громадян визначені з усією можливою виразністю.¹ Уряд СРСР встановив найвищі в світі стандарти на якість відпрацьованої води й повітря, що їх випускають у довкілля.² Також розробили й широко розрекламували багаторічні (20-30 років) схеми комплексного використання та охорони ґрунту, води, лісів і інших природних ресурсів.³ Ці схеми приділяють чималу увагу охороні та відтворенню тих ресурсів, які можливо відтворити. Не забуто й корисні різновиди фавни та фльори. Комуністична партія всіляко заохочує народні маси до участі в екологічному русі: створено мережу громадських організацій, наприклад, "Товариство охорони природи", "Зелений патруль", "Юні натуралісти" тощо. Усі подібні об'єднання мають щонайбільше освітню мету та з формального боку виглядають як організації з мільйонним членством. Порівнюючи соціалістичний і капіталістичний шляхи пов'язань з природою, ідеологи з СРСР запевняють, що справжню загрозу самому існуванню людства створює руйнування довкілля в наслідок науково-технічного прогресу, але ця загроза походить не з індустріалізації сучасного суспільства як такої, а з класових суперечностей західного світу.⁴ Відповідний до цього висновок такий: тільки соціалістичний (комуністичний) модель суспільства може відвернути загибель людства.⁵

Якщо ж уважніше розглядати історію ставлення радянської

---

1. *Правовая охрана природы*, В. Петров (ред.) (Москва: Издательство МГУ, 1980).

2. P. R. Pride, *Conservation in the USSR* (Кембрідж, Массачусетс: Cambridge University Press, 1972); Д. Лоранский, Б. Раскин, Н. Алфимов, *Санитарная охрана моря* (Москва: В-во "Медицина", 1975); А. Гусев, *Охрана рыбохозяйственных водоемов от загрязнения* (Москва: В-во "Пищевая промышленность").

3. Н. Зарубаев, *Комплексное использование и охрана водных ресурсов* (Ленінград: В-во "Стройиздат", 1976); Т. Хачатуров, *Экономика природопользования* (Москва: В-во "Экономика", 1982).

4. Д. Никитин, Ю. Новиков, Г. Зарубин, *Научно-технический прогресс, природа и человек* (Москва: В-во "Наука", 1978); *Проблема окружающей среды в мировой экономике и международных отношениях*, П. Новиков (ред.) (Москва: В-во "Мысль", 1976).

5. П. Олдак, *Равновесное природопользование* (Новосибірськ: В-во "Наука", 1983).

економіки до довкілля, тоді стає чітко видно, що комуністичний (себто тоталітарний) модель суспільства в дійсності виявився шкідливим для всіх природних ресурсів, а найбільше — для водних ресурсів.

Про деякі факти руйнування довкілля можна було дізнатися аж у 1950-их роках, коли трохи відслонено "залізну завісу". Радянські керівники — очевидно через недоумство — допустили до публічного обговорення проблем, що пов'язані з охороною природи. У 1960-их роках радянську пресу залила злива публікацій про забруднення довкілля та про нехтування елементарними нормами користування природними багатствами. З великим здивуванням дізнавалися в СРСР та за його межами про те, що Байкал — найбільше в світі озеро, з найчистішою водою, стане збірником для отруєної води з целюльозних комбінатів.⁶ Виявилось, що інше диво природи — озеро Севан — швидко втрачає воду, бо її випускають на турбіни гідроелектривень, а особливо продуктивне гирло Волги приречене на загибель з вини гідробудівельників і така сама доля чекає на Озівський і Чорноморський гирлові райони (про розмір шкоди для водних ресурсів України далі буде окрема розмова). Маштаби порушення екологічної рівноваги та ступінь забруднення стали такими, що проблема збереження природи в СРСР вже не могла бути лише її внутрішньою справою. Західні спостерігачі зацікавилися незвичайною екологічною дискусією в СРСР.

На початку 1970-их років хвиля критики на адресу керівників економіки несподівано спала. Спершу могло видатися, що така різка зміна громадської думки пов'язана з новими тенденціями в охороні природи.⁷ І, дійсно, радянський уряд, мабуть, виявив занепокоєність проблемами природи. На території всього СРСР створили мережу державних інспекцій — водних, санітарних та рибних. Обмежено дозволені концентрації шкідливих компонентів у стічних водах та у відпрацьованих газах. Для порушників нормувели систему персональних штрафів. Держплан розробив нові методи оцінки й схвалення проєктів, які пов'язані з довкіллям. З'явилися нові академічні та галузеві інститути й лабораторії. Обов'язком тих установ стало створення та прищеплення наукових метод охорони й використання природних ресурсів.

Проблема охорони довкілля набула нового ідеологічного

---

6. Цікаво подано інформацію про байкальську та інші проблеми в: М. I. Goldman, *The Spoils of Progress: Environmental Pollution in the Soviet Union* (Кембрідж, Масс.: MIT Press, 1972).

7. Т. Gustafson, *Reforms in Soviet Politics: Lessons of Recent Lessons on Land and Water* (Кембрідж, Масс.: Cambridge University Press, 1980).

змісту й стала "п'ятою сферою" народного господарства, яка долучилася до чотирьох інших, що їх колись визначив Маркс (промисловість, сільське господарство, будівництво й транспорт). Десь 33% загального прибутку почали вкладати у цю "п'яту сферу" в 1970-их роках у вигляді масових капіталовкладень.

Та всі ці заходи вже не могли зупинити неухильного руйнування довкілля. Забруднення природи відбувалося швидше, ніж промислове очищення, а зміни в природних структурах (водні артерії, повітряний басейн, ґрунти та ліси) розвивалися з такою швидкістю, що всякі рятувальні заходи виявлялися спізненими та малоєфективними. Намагання за всяку ціну виконати приписи згори призводили до цілковитого розладу в окремих галузях господарства. Це викликало ще згубніші впливи на природні ресурси країни.

Повне припинення публічних дебат у СРСР про взаємопов'язання економіки з природою не мало абсолютно нічого спільного з поживленням екологічної активності радянського уряду в 1970-их роках. Загальновідомо, якщо виникають сумніви в чистоті комуністичних ідеалів, радянські лідери враз застосовують звичне для них знаряддя насильства: утиск усякого критичного слова чи просто вільної думки. Сумнозвісна радянська цензура видала в 1970 р. секретний циркуляр, що мав симптоматичну й майже іронічну назву: СОС (рос.: "Сохранение окружающей среды" — збереження довкілля). Циркуляр СОС забороняв будь-які публікації про негативні наслідки людської діяльності в СРСР. Цей самий циркуляр заохочував до публікації усяких матеріалів і чуток про подібні наслідки на Заході. Від 1970 р. людність в СРСР і в світі не була належно обізнана з тим, що в Радянському Союзі й далі відбувається руйнування довкілля.

Чітке уявлення про те, що, власне, діється за завісою секретності стану довкілля в СРСР, удалося скласти завдяки появі книжки Б. Комарова про руйнування природи в СРСР.⁸ Комаров подає ретельно зібрані матеріали про кричуще, варварське використання ресурсів води та суходолу заради досягнення миттєвої (часто сумнівної) мети. Він розповідає про страшенне забруднення повітря, води, ґрунту в багатьох індустріальних районах, про немилосердне винищення тваринного світу та рослинного покриву. Книжка Комарова показала також, що пристрасні дебати між фахівцями ніколи не припинялися, але до широкої публіки доходили тільки плани та пропозиції використання довкілля, які подавали як рішення "колективної мудрости партії".

---

8. В. Komarov, *The Destruction of Nature in the Soviet Union* (Вайт-Плейнз, Нью-Йорк: Sharpe, 1980).

Як колишній член Всесоюдної комісії охорони природних вод СРСР при Академії Наук СРСР, я так само знаю про той другий бік користування природою, про який писав Комаров. Чимало районів України, Поволжя, Північного Кавказу й Казахстану перебувають на межі водного голоду, який перешкоджає нормальному розвитку цивілізованого суспільства. Чимало родючих колись земель перетворюються на болота, а деякі пропадають, бо на поверхню виходить солоня вода стародавніх морів. Забруднення джерел води досягло страхітливих розмірів. Внутрішні моря — Каспійське та Аральське — катастрофічно всихають.

Часто голова нашої комісії, член-кореспондент АН СРСР Ласкорін, виголошував на засіданнях фразу, яка стала звичною для нас: "Присутніх просять покласти ручки та не робити записів під час наступної доповіді". А тоді стомлена дама із Всесоюзного інституту санітарії й гігієни розповідала про зв'язок між вмістом ДДТ (одного з перших хемічних препаратів проти комах) у материнському молоці жінок з Північного Кавказу та України, та вимиванням залишків добрив з ріплі. На відповідних графіках, що їх подає дама-доповідачка, криві лінії загрозливо тягнуться вгору. А іншим разом елегантний учений з Києва говорив про радіоактивне забруднення річок України. Бували доповіді про отруєння озер, річок, підземних джерел тощо. Ніхто й не згадував про визначені законом граничні межі концентрації, які були багаторазово перевищені. Наші ручки не могли навіть записати цього, і пам'ять, на жаль, не зберегла всіх імен доповідачів, а програми зустрічей тут не допоможуть, бо їх рідко коли роздавали учасникам, а тільки наліплювали на дошках для оголошень.

Повна необізнаність зі станом довкілля, в якому живуть радянські люди, поглиблюється масовою пропагандою економіко-екологічної гармонії життя за соціалізму. Для чого знадобилася така шкідлива комбінація пропаганди з утаюванням інформації навіть від учасників виробничого процесу країни? Відверту й однозначну відповідь дав один відомий київський економіст під час закритої лекції для адміністративного апарату Академії Наук УРСР. Він пояснив, що сучасна екологічна проблема — це один з багатьох фронтів ідеологічної боротьби з Заходом за душі людей. Він розказав про те, що соціалістичний спосіб життя треба зробити якнайпривабливішим, а тому не слід публічно поширювати інформацію про згубні для природи СРСР наслідки; що екологічні групи на Заході здобувають усе більший вплив у боротьбі з великими корпораціями за чистоту довкілля. Проблеми охорони природи стають невід'ємною частиною політичних кампаній. Потрібно, — казав київський доповідач, — дати опозиційним групам додатковий козир в їхній боротьбі з великим капіталом: комуніс-

тичний модель суспільства, в якому немає приватновласницьких інтересів, здатний забезпечити безперервний технічний прогрес та зберегти природу для майбутніх поколінь. Треба визнати, що багато груп у Західній Європі пускають цей козир у гру, і то не без підтримки Москви.

І все ж таки зруйнування природних ресурсів та порушення природних циклів досягли в СРСР таких розмірів, що кремлівські лідери вже не можуть приховувати екологічні недуги. У галузі використання водних ресурсів наслідки руїни особливо помітні. Проблема постачання водою сільського господарства, міст та промисловості зробилася настільки гострою, що стала потрібна вже докорінна перебудова всієї гідрографічної мережі СРСР. Таку проблему не розв'язати методом "молотка й лопати" чи масової мобілізації у формі повальних арештів. Не допоможе вже й добровільно-примусове відрядження комсомольців або солдат, які відбули свій термін у війську. Тепер потрібні науково обґрунтовані методи витонченої регуляції всіх ланок господарського механізму. Потрібне й глибоке знання законів природи, розробки засобів керування та маневрування робочою силою та енергетичними ресурсами, що дедалі виснажуються. Час для вольових рішень безграмотної й безжалісної партійної верхівки, яка прагне зберегти владу й вплив, назавжди пішов у минуле. Все частіше залучають до прийняття відповідальних рішень учених та інженерів. А це неминуче викликає деяку свободу дискусій і навіть потребу використовувати досвід Заходу. Отак знову трохи відкрилося щільно зачинене вікно в сферу проблем користування водними ресурсами.

Уважні західні оглядачі зацікавлено приглядалися до гарячкових зусиль, які радянське керівництво докладало, щоб піднести хронічно хворе сільське господарство. Ані хемізація земель під засів, ані засвоєння цілинних земель, ані висушення заболочених земель у нечорноземній смузі чи навіть інтенсивне зрошення в південних районах не змогли забезпечити стійкими врожаями, що звільнили б радянських лідерів від принизливих закупів зерна на Заході. І от у 1978 р. радянський уряд ухвалив перекинути води північних річок (Північна Двіна, Печора, Обь) на південний схил СРСР, щоб створити таким чином водний достаток у районах з теплим кліматом і поповнити Каспійське і Аральське моря, які висихають. Розпочато попередні роботи. Уся система каналів, електрівень, водоймищ, помпових станцій тощо стане найдорожчим проектом, який будь-коли здійснила котрась із цивілізацій.⁹ А

---

9. Добру аналізу схем перекидання з півночі на південь та проблем, що пов'язані з цим, подано в статтях: Р. Р. Micklin, "A Preliminary System

на сторінках преси знову з'явилися обережні опозиційні думки про небезпечні наслідки від затоплення земель водоймищами, від послаблення дренажу та від зміни клімату на Півночі. Уже тепер очевидно, що народи СРСР заплатять високу ціну за дотеперішнє бездумне марнування водних ресурсів, та про це я розповім трохи далі. В рамках цієї статті тут важливо підкреслити лише те, що Україна через своє географічне розташування майже ізольована від джерел чистої північної води. Воду Печори й Обі призначено лише для живлення каскаду волзьких водоймищ та для зрошення посушливих степів Казахстану й Середньої Азії. Використання води Ладоги та Північної Двіни нерентабельне. Отож єдиним джерелом для виснажених водних ресурсів України лишається Дунай. Проект використання дунайської води вже в стадії реалізації, але й він теж не позбавлений своїх недоліків, обговорення яких завело б нас задалеко від нашої теми.

Концепції руйнування природи

Згадана диспропорція між динамікою промислового росту та відсталістю природних структур ще не є першопричиною руйнування водних ресурсів. Радянські ідеологи не раз посилалися на те, що географічна нерівномірність розподілу прісної води є головною причиною водних проблем. Густозаселені та промислово розвинені райони України, Молдавії й Північного Кавказу, де зосереджено 29% населення СРСР, володіють лише 10-11% водних ресурсів СРСР. Це затримує розвиток цих районів, призводить до посух. А проте й перед жовтневим заколотом більшовиків водна ситуація названих районів виглядала так само, а Україна й Північний Кавказ все були хлібною коморою для всієї Західньої Європи. Першопричини сучасних проблем виникли, коли до влади прийшли більшовики.

На протязі всієї історії свого перебування при владі політичне керівництво СРСР розглядало будь-які заходи на захист довкілля як непотрібне переобтяження економіки. В перші десятиліття радянської епохи радянське господарство перебувало в стані занепаду. Ніхто тоді серйозно й не думав про якесь раціональне використання природних ресурсів. Економічного успіху треба було досягти за будь-яку ціну, будь-якими жертвами. Серед політичних

Analysis of Proposed Soviet River Diversions on Arctic Sea Ice". *EOS* 1962, 19, стор. 489-493; P. P. Micklin, "Water Diversion Proposals for the European USSR: Status and Trends". *Soviet Geography: Review and Translation*, Vol. 24, 7, стор. 479-502; P. M. Kelly, D. A. Cambell, P. P. Micklin, J. R. Tarrant, "Large-scale Water Transfers in the USSR". *Geographical Journal*, Vol. 7, 3, стор. 201-214.

гасел перших років був заклик: "Загнуздаймо стихію!" Незабаром великомаштабні перемини ландшафту (винищення лісних масивів, забруднення ґрунту відвалами з копалень, виснаження ґрунту, затоплення річкових долин водоймищами, загальне забруднення повітря й ґрунту) стали панівним бічним наслідком програм індустріалізації. От тоді партія проголосила, що загнуздання сил природи демонструє перевагу радянського устрою над силами дикої природи, яку можна перетворювати в ім'я "світлого" майбуття.

Політичний аспект у засвоєнні природи не випадково почав переважати. Він бо дозволив підвести "наукову" базу для зосередження сотень тисяч, а згодом і мільйонів політичних в'язнів, приречених до загибелі на важких роботах заради перетворення природи.

Хіба не Сталін був ініціатором суто політичного рішення про будівництво Біломорсько-Балтицького каналу на початку 1930-их років, у час найжорстокішого голоду й руїни?¹⁰ Величезні споруди каналу — 15 гребель, 49 дамб, 19 шлюзів та інші — збудували голіруч в умовах вічної мерзлоти з бетону, який замішано на крові й костях понад 200 тис. селянських синів, так званих куркулів, з Північного Кавказу, з України, з Поволжя та з інших регіонів. А тепер цей абсолютно безглуздий з економічного погляду та й шкідливий для природи водний шлях завдовжки 227 км лежить щороку протягом 8-9 місяців під грубим шаром льоду та снігу.

Ще дві подібні "гігантські будови комунізму" — канал Москва-Волга та Волго-Донський канал імені Леніна. Обидва "гіганти" безглуздо марнують водні ресурси та ще й вимагають величезних коштів в експлуатації, а їхня роль в загальному товаро-пасажирському обігу СРСР мізерна (тільки 3,5% вантажів перевозять каналами).¹¹

Аж до 1950-их років погляд комуністичної партії на природу визначав заклик селекціонера-любителя І. Мічуріна: "Ми не можемо сподіватися милостей від природи. Взяти їх від неї — ось наше завдання". Таке справді садистське гасло стосовно природи не так давно правило за дороговказ і красувалося своїми гі-

---

10. А. Солженицын, *Архипелаг ГУЛаг* (Париж: IMCA Press, 1975).

11. Тепер знаходять деяке виправдання для спорудження каналу Москва-Волга: цей канал став джерелом води для багатомільйонного житлового масиву навколо Москви. Та на думку знавця проблеми М. Фортунатова можна було досягнути такого ж таки результату за допомогою некоштовних трубопроводів. Підтримуючи проєкт каналу, сталінське керівництво мало політичну мету: зробити Москву портом "п'яти морів" (Чорного, Озівського, Каспійського, Балтицького й Білого).

гантськими буквами на фасадах будинків і вздовж шляхів і за-
подіяв непоправної шкоди природі.

Водні ресурси постраждали більше від інших природних багатств. Це сталося в наслідок неухильного здійснення великої програми гідроенергетичного будівництва. Програма виходила з двох основних радянських концепцій користування природою.

Відповідно до однієї концепції існує низка невичерпних природних багатств: випромінювання сонця, внутрішнє тепло Землі, опади, енергія вітру й води, вода океанів та морів. Ресурси сонячного тепла, вітру, припливів і відпливів використовують мало, а от гідравлічну енергію річок можна використовувати з економічним ефектом і це робили протягом століть (водяні млини). Але при цьому сам ресурс, а точніше морфологія гідрографічної мережі змінюється до такої міри, що несприятливі порушення в водних ресурсах та інших природних комплексах, пов'язаних з водою, стають неминучими. Ініціатори гідроенергетичної програми 1930-1940-их років не тільки не мали ніякого досвіду в організації й здійсненні такої програми та в передбаченні наслідків від колосальних ландшафтних перетворень, які вони розпочинали, але ніхто навіть не подбав про якусь серйозну прогнозу водного балансу. Концепція невичерпності ресурсів води автоматично звільняла гідроенергетиків від тривалих досліджень, розрахунків та від страху перед непередбачуваними наслідками гідроенергетичного будівництва. Концепція невичерпності мала притягальну силу для адміністраторів сталінських часів і довго була догмою, яку годі заперечити.

Друга концепція — концепція "провідної галузі господарства" — панує дотепер. За цією концепцією всякий відновлюваний ресурс можна експлуатувати комплексно, якщо мати "провідного споживача", який враховує потреби інших споживачів. Наприклад, союзне Міністерство сільського господарства є "господарем" земель, рослинного та тваринного світу СРСР; лісові багатства належать до Державного комітету лісового господарства СРСР; Міністерство рибного господарства СРСР має здійснювати повний контроль над охороною та відтворенням запасів риби, як також охорону континентального шельфу морів.

Водним ресурсам СРСР "не пощастило": вони мали двох "господарів". На початку 1920-их років гідроенергетика стала провідним користувачем річкових ресурсів. В основу керування водними ресурсами було покладено ідею затримки прісної води на Землі. Здійснити затримку прісної води мали річкові водоймища. Протягом тривалого часу здавалося, що ці величезні озера-сховища сприятимуть тривалому всебічному прогресові. Передусім вони мали давати дешеву й чисту енергію (за допомогою

гігантських гідроелектрівень). Крім того, вони мали створити кращі умови для річкового судноплавства, бо могли забезпечити стійку й безпечну глибину. Гадалося також, що водоймища обернуться на надійні резервуари для зрошення та постачання водою міст і промислових підприємств. Припускалося, що деякі штучні водоймища зможуть переробляти стічні води від найближчих селищ та виробництв. І, нарешті, за задумом творців водоймищ, ті штучні моря-озера могли бути використані як місця відпочинку та басейни контролюваного розведення риби.

Далі буде

СПОГАДИ

У ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ

Василь Витвицький

На світанку 22 червня 1941 р. мешканці Львова прокинулися від грюкоту бомбових вибухів. На місто й його околиці налетіли німецькі бомбардувальники й — на диво — літали понад містом зовсім безкарно. Невидно й не чути було протиповітряної оборони, невидно було радянських літаків. У місті настала паніка. Личаківською вулицею, на якій ми жили в старій кількаповерховій кам'яниці, валки військових тягарових автомобілів гнали спочатку на схід, згодом такі самі, чи може й ті самі, гнали назад до центру міста. Всюди видно було безпорядок, хаос. Живучи на головній артерії, ми тим більше були наражені на небезпеку бомбардування. Довелося нам з дружиною йти до сусідів, що жили глибоко в подвір'ї, й проситися до їхньої пивниці. Там ми втрійку з дочкою Ларисою днювали й ночували.

Після кількох днів прислухаємося вранці, а там — повна тиша. Ні вибухів бомб, ні гомону автомобільного руху, ні скреготу танкових гусениць. Невдовзі з'явилися перші німецькі стежі, а за ними два рівнобіжні ряди мулів, наладовані великими мішками на хребтах. Ці дві лінії мулів тяглися на схід по обидва боки вулиці, і їм невидно було ні початку, ні кінця.

Так відбулася наша зустріч з "Новою Європою", з новим порядком. Проте ще довго перед цією зустріччю думки в колах, у яких я обертався, були поділені. Пригадую одного студента старших курсів Львівської консерваторії, скрипаля, який до того часу студював у Німеччині, в Берліні. Коли в нас — тихенько, щоб хтось з "товаришів" не почув — велися розмови про можливості німецько-радянського конфлікту і про зв'язані з ним наші сподівання, згаданий студент пригашував надто світлі прогнози декого із співрозмовників. На підставі свого досвіду він казав, що настає нова гітлерівської партії і керованого нею руху є великою мірою расова, антислов'янська: "В нас нема ніякої підстави очікувати чогось доброго з боку німців". Пригадую теж одного львівського журналіста, який — на незадоволення тих, що чекали порятунку з боку націоналістичної Німеччини — писав про "ясноволосу бестію". Проте, загал, і не тільки український, був усе ще в полоні старого, зв'язаного з давніми австрійськими часами образу німців,

як передових представників Заходу з його традиційним правопорядком і з його віковою культурною спадщиною. Навіть дехто з львів'ян єврейської національності не мав уявлення про те, з чим ідуть представники Третього Райху на Схід. Пригадую лікаря Лякса, який за радянських часів був нашим лікарем, приділений до Спілки композиторів. З ним ми жили досить близько й розмовляли відверто. В перші дні війни й загального хаосу він говорив мені: "Коби вже німці прийшли, то буде порядок".

Перші німецькі відділи, які маршували крізь Львів, склалися з самих молодих, струнких, добре вдягнутих вояків. Дехто з львів'ян, особливо жіночого роду, зустрів їх квітами.

Для мене це була ще одна метаморфоза, ще одне державно-правне пережиття, яких перед 1941 р. довелося мати неодноразово. Те дивне й своєрідне почуття, коли людина лягає спати (якщо може в той час заснути) в одній державі, а пробуджується в іншій. За одну ніч — а це звичайно буває вночі — міняються порядки, закони, підданство, урядова мова, гроші, поштові марки. Сам я народився громадянином Австро-Угорщини й підданим його цісарсько-королівської величності Франца-Йосифа I. Коли мені тринадцятий минуло, я переживав події, зв'язані з незабутнім днем 1 листопада 1918 року, і став громадянином Української Держави. Та "встоятись не було сили". В Коломиї я на власні очі бачив, як відходили — не вулицями, а полями — останні відділи українського війська. Настала Польща. Почалися хатні ревізії, арешти, судові процеси. Цілих двадцять років треба було жити в державі, яка ставилася до українського населення неприязно, а то й вороже. З четвертим за чергою радянським громадянством ми зустрічалися під звуки пісні "Україно моя, Україно, золота ти моя сторона". Це так було в пісні й у парадно виголошуваних промовах і заявах. Зате арешти та вивози людей проходили ночами на куди більшу скалю, ніж це було за Польщі. Під плащиком приналежності до Української Радянської Соціалістичної Республіки ми були повністю здані на ласку, а точніше на неласку Москви.

І ось ще одна зміна, на цей раз на приналежність до Генеральної Губернії (ГГ). Та в цій останній метаморфозі була основна різниця. Наша приналежність до ГГ не була ніякою державною приналежністю й не була не те що повним громадянством, а навіть і не півгромадянством. З уваги на свій державно-правний стан ГГ була колонією Німеччини новітнього типу, в якій ми були людьми третього сорту після німців і так званих "фольксдойчів", тобто місцевих людей німецького походження. При тому факт розділення українських земель між ГГ і т. зв. Райхскомісаріатом з повною їхньою ізоляцією однієї від другої говорив виразно й

недвозначно про вороже ставлення керівних кіл Німеччини до українського народу.

Свого ставлення до нас німці не дуже то й приховували. Живучи на вул. Пісковій, куди ми переїхали відразу ж таки після приходу німців, ми мали пригоду з органами безпеки. Двері нашого помешкання замикалися на ключ і на ланцюг, який дозволяв відчиняти їх на 2-3 см. Одного разу задзвонив дзвінок. Дружина вийшла, відчинила двері на ланцюгу і — голосно закричала. Виходжу в коридор і бачу в дверях — дуло револьвера. Підходжу ближче, питаю, що сталося. З-за дверей гнівне пояснення: "Тут Гестапо, відчиніть! Ті українці — найгірші люди тут у Львові!" Особа була в цивільному одязі, тому я й попросив показати документи. Він просунув їх крізь двері. Коли я зняв ланцюг, троє з них ускочили в коридор і насамперед почали оглядати капелюхи на вішаку, розпитуючи один за одним: "Чий це капелюх?" Як видно, не знайшли того чи тих, кого шукали, й пішли.

Настанова німців до людей зі Сходу проявилася зразу таки в перші тижні їхнього наступу. Це було видно передусім у трактуванні радянських військовополонених. У ставленні до них німці не дотримувалися ніяких міжнародних договорів. Їх гнали вулицями втомлених, виголоджених, брудних і обдертих. Тільки дуже нечисленним з них удалося перенести знущання й дістатися на волю. Одного з них я зустрів на Личаківській вулиці, як він крок за кроком ледве волік ноги за собою, прямуючи на Схід, додому. Я почав з ним розмову, а тоді запросив до хати. Дружина нагодувала його й дала харчів на дорогу. Він розказував, як над ними німці знущалися, як казали викопувати на полі ями й тримати в них ноги ввесь час, навіть, коли ті ями були повні дощової води.

Згадуючи пізніше тодішню нашу зустріч, я роздумував: саме ті ями, те трактування полонених Червоної армії було однією з головних причин німецької поразки на Сході. Виявилось, що від найгіршого може бути ще щось гірше, жорстокіше, щось нелюдськіше й безглуздіше. Це й примусило й вояків, і все населення поборювати німецьку навалу всіма доступними засобами.

Розвішані на публічних місцях Львова афіші зі списками закладників проголошували, що, як станеться якийсь "акт саботажу", закладники будуть розстріляні. І хто б і з якою метою не робив "акти саботажу", розстріли відбувалися систематично.

Вершком безправ'я й нелюдяности було трактування євреїв у гітлерівській "Новій Європі". Їх зроблено об'єктом грабунків і вбивств відразу таки від самого початку німецької окупації. Пригадую, як перевозили їх відкритими тягаровими автами в супроводі німців, озброєних готовими до стрілу автоматами. Серед них без розбору — дітей, жінок і стариків.

Наше помешкання на Личаківській вулиці було подвійне, а то значить, що крізь сходову клітку був спільний вхід до нас і наших сусідів. Двері замикалися на замок і ланцюг. Нашими сусідами була єврейська родина, молода пара з малим хлопчиком. За професією сусід був юристом і працював у адвокатській канцелярії. Відразу після приходу німців до наших вхідних дверей почала з гамором добиватися група підпитого міського шумовиння. Я відхилив двері на ланцюгу:

- Вам чого?
- Ми до вашого сусіда.
- Їх нема дома!

Вони сварилися й викрикували, але дверей розбивати не зважилися.

На одній з львівських площ я несподівано зустрів мого товариша з Краківського університету Вільгельма Мантеля. Впродовж моїх студій він був головою Гуртка музикологів, у якому я виконував обов'язки бібліотекаря. Мої взаємини з ним були доволі приятні. Я бував у нього вдома. З приходом німців до Кракова він переїхав у Львів. Тут працював у музичній редакції Львівської радіостанції, де ми мали змогу не раз бачитися й співпрацювати. Тепер наша зустріч з великою єврейською зіркою, нашітою на його грудях, була для мене важким пережиттям. Мені було боляче й соромно, що таке кошмарне становище можливе в цивілізованому світі. Було невимовно прикро, що в тих умовах, що реально складалися тоді, сам я був безсильний, безпомічний і не міг дати порятунку ні своєму товаришеві, ні його сім'ї.

На основі реакції людей з мого найближчого оточення, як і на основі розмов у мистецьких і громадських колах Львова, можу сказати, що злочинну й нелюдську поведінку німців з єврейським населенням українська громада засуджувала безоглядно. За всі роки німецької окупації я не зустрічав одного українця чи українки, які схвалювали б гітлерівську антигуманну політику. При тому нам уже було ясно, що в майбутньому нас чекає доля, якщо не така сама, як євреїв, то дуже подібна. Різниця була в самому факті, що ми були автохтонним населенням на своїй землі, а кінця війни на цьому терені ще не було видно. Що наші здогади не були безпідставні, свідчить м. ін. один запис у щоденнику самого генерал-губернатора Ганса Франка: "Як тільки ми закінчимо переможну війну, про мене, вони можуть зробити з поляків і українців січене м'ясо. Ми зможемо робити, що нам подобається..."

Тут я хочу розповісти про справу, яка мала доволі довгий і складний перебіг. Один з моїх знайомих львівських музик домовився зі мною про відвідини. Слово за словом, і виявилось, що його дружина — єврейка. Він мав прохання: чи міг би я в чомусь

допомогти, чи можливо було б використати мої зв'язки з церковними колами.

Свої перші кроки я спрямував до церкви Свв. Петра й Павла на Личакові, в якій я в той час диригував хором. Парохом там був священник, знайомий мені з давніх гімназійських часів з Коломиї. Йому я розкрив усю ситуацію так, як вона була. Як я сподівався, отець парох виявив готовість видати даній особі свідоцтво про хрищення. Для цього потрібні були два свідки, які засвідчили б, що знають дану людину здавна як члена своєї церковної громади. Так після кількох днів прийшли ми вчвірку до парохіяльної канцелярії: мій знайомий з дружиною, його родичка — як перший свідок, я — як другий. Усе відбулося згідно з приписами, й ми розходилися з великим почуттям вдячності до священника. Ми були вповні свідомі, що в умовах "нового порядку" його поведінка була виявом великої братньої любови та не абиякої відваги. До цього можна додати, що після смерти згаданого музики його дружина виїхала до Америки й проживала в Нью-Йорку.

На тлі накреслених вгорі обставин наше тодішнє життя — громадське та культурне, проходило неначе в світі сюрреалізму. Ми постійно були в стані непевності в тому, що може статися завтра або ще й сьогодні. Проте, на роздумування, а тим більше на нарікання часу не було. Коли йдеться про мистців різних професій, ми негайно зорганізували свої спілки письменників, малярів, акторів, музик і разом об'єдналися в Літературно-мистецькому клубі. І — неначе на сміх — з відкриттям власної невеликого розміру концертно-викладової залі клубу вийшла плутанина. На відкриття залі ми одержали на письмі дозвіл від німецької влади. Ми підготували коротку мистецьку програму й товариську зустріч мистців усіх жанрів за застеленими столами. Хтось десь з-під землі роздобув трохи харчів і навіть пляшку чи дві вина. День перед відкриттям голова клубу Микола Голубець дістав від міської комендатури телефонний наказ: "Залю клубу відкривати заборонено!" Ми з дружиною попали до клубу якраз того дня й були свідками того, як Голубець сидів там пригноблений і засмучений. Він радився з нами, як повідомити людей про заборону, де заховати ту крихту харчів, роздобутих з таким зусиллям.

Несподівано стукіт у двері. Входить німецький старшина з новою письмовою постановою на дозвіл відкрити клуб. Наш голова не знав, як дякувати представникові влади, при чому титулував його зворотом, живцем перекладеним на німецьку мову з української: "Пане товаришу!".

Кажуть, вовка тягне до лісу. Мене ж завжди тягнуло до музичного радіомовлення. Маючи чимало досвіду на цьому полі за собою, я зголосився до праці на Львівській радіостанції, де мене призначили керівником музичного відділу. Там я вже застав доброго знайомого колишнього координатора програм Романа Пашківського. Невдовзі пристав до музичного відділу Роман Савицький. Наш безпосередній наставник старшина Німецької армії був людиною доволі приязною. Було видно, що гітлерівське вчення про німецьку расову вищість не мало на нього великого впливу. Раз тільки зайшло між нами непорозуміння. Він звелів підшукати собі платівку з маршем Франца Шуберта. Я підшукав. За деякий час по радіо проголошено повідомлення про якусь велику воєнну подію. Після нього пролунали звуки шубертівського "Маршу" — у фортепіановому виконанні. Мій шеф влетів з сусідньої кімнати:

- Що це за музику ви мені дали?
- "Марш" Шуберта, — відповідаю.
- Алеж то мав бути марш для оркестри!
- Ви мені цього не сказали.

Інцидент був неприємний, але він не залишив більшого сліду на наших стосунках, зрештою, цього старшину незабаром перевели до Києва.

У часи влади ГГ Львівська радіостанція була тим живчиком, який щоденно посилав у світ українську музику, живу і з платівок. Наша співпраця з Савицьким проходила гармонійно, в приязній і товариській атмосфері. Ми мали змогу плянувати та виконувати тематичні програми та пересилання, присвячені окремим композиторам, концерти народної музики різного типу. За радянських часів кожна платівка й кожне сказане супровідне слово мусіло проходити цензурну перевірку. Тепер ми мали вільну руку в виборі тем, їхнього музичного оформлення та словесного висвітлення. Німці цим просто не цікавилися.

Як і раніше, хоровий ансамбль під умілим керівництвом Євгена Козака був однією з найбільших виконавських цінностей нашої радіостанції. Складений з першорядних вишколених голосів ансамбль швидко опановував навіть складніші речі, виконуючи їх не тільки як слід, але й неначе з поетичним піднесенням.

На жаль, моїй "радіокар'єрі" прийшов несподіваний кінець, дещо подібно, як і два роки перед тим. Після неповного року праці я взяв двотижневу відпустку. Відбувши її, повертаюся до праці й не застаю свого стола на тому місці, де я його залишив. Питаюся в керівництва, де моє місце праці. Відповідь була коротка: "Ви вже тут не працюєте". Так, без жадного виповідження, без подання причини моя праця на радіостанції закінчилася.

Доволі непередбачливою та зигзагуватою була політика нім-

ців і на видавничому відтинку. Коли представники української громади заторкнули питання видавничих можливостей, референт пропаганди Райш скликав усіх зацікавлених на нараду. Хтось приніс із собою одне з найпоказовіших передвоєнних українських видань. Райш переглянув книжку, скривився і сказав:

— Кирилиця? Вам треба буде невдовзі перейти на латинську азбуку.

Про видавничі пляни Райш заявив:

— Буде заснована німецька видавнича спілка з польським відділом у Кракові й українським у Львові. Вас не повинно обходити, хто буде членом спілки. Ми ангажуємо вас, журналістів, літераторів та інших, до праці в цьому видавництві. Ось тут анкетні листки, ви їх заповніть і віддайте мені.

Наша відповідь була одногосна:

— Ми в цій справі не маємо уповноважень від проводу нашої громади. Мусимо наперед дістати згоду наших керівних кіл.

Райш спочатку обурювався й навіть погрожував, але кінець-кінцем вийшов ні з чим.

Справою зайнявся Український центральний комітет у Кракові з Володимиром Кубійовичем у проводі і його львівський відділ з Костем Паньківським на чолі. У Львові створено відділ "Українського видавництва", яке діяло раніше в Кракові, а керівником цього відділу призначили Михайла Матчака. Я почав працювати музичним референтом львівського відділу.

Якщо зважити, що німецька окупація Галичини тривала три роки й один місяць (червень 1941 — липень 1944), треба сказати, що музична секція львівського видавничого відділу встигла таки випустити в світ деякі нотні видання, на які в нас була потреба. Це передусім фортепіянові твори Станіслава Людкевича, Нестора Нижанківського та Зіновія Лиська. З педагогічного репертуару вийшли мої *Українські народні пісні* для фортепіяну в чотири руки. Були підготовані хорові твори, між ними новостворені маршові пісні Людкевича, Василя Барвінського, Лиська, Р. Сімовича, Стефанії Туркевич-Лукіянович та інших авторів, та воєнні події не дали змоги зреалізувати це видання.

З нагоди століття з дня народження Миколи Лисенка я написав працю *Взаємини М. Лисенка з І. Франком*, що з'явилася 1942 р. Напередодні згаданої річниці відомий педагог і публіцист Віктор Андрієвський написав популярну, розраховану на широкі кола читачів книжечку про життя та творчість Лисенка. Я написав до неї передне слово, в якому одне з речень звучало приблизно так: "Творчість і діяльність Миколи Лисенка мали велике значення не тільки для музичного світу, але й для всього тогочасного культурно-національного життя України". Перечитуючи в пере-

кладі німецькою мовою мій вступ, референт видавничих справ у Львівському управлінні (ми знали, що за професією він був стрижем) згадане речення викреслив. Коли ж я спитав його, чому він це зробив, він відповів:

— Про національні справи вирішуватиме фюрер після закінчення війни.

Ця справа й відповідь кидають світло на те, якого рівня, що за люди керували справами культури від імені уряду ГГ.

Якщо з приходом німців дехто з львів'ян міг ще мати якінебудь сумніви в дійсних плянах гітлерівського проводу на Україну й українців, то на протязі двох осінніх днів 1941 р. ці сумніви мусіли остаточно розвіятися.*

Ранком 15 вересня 1941 р. я вибрався до приміщення нашої Спілки українських музик. Воно, як і приміщення всіх інших мистецьких спілок, знаходилося в поверховому будинку на вул. Підвалля близько українського центру Львова — вулиці Руської. Там ми сходилися майже щоденно. Обговорювали справи оперного театру, видавництва, музичної школи, радіомовлення, організування концертної діяльності та інші.

Але була ще одна справа, якою ми займалися у свій час і яка виходила поза межі нашої мистецької діяльності. Після приходу німців нам, недавнім "підрадянським", довелося зустрітися з виявами розламу в організації націоналістів. Ми ясно бачили, як це ворогування використовували й підсичували чужі, ворожі сили. Тоді на терені мистецьких спілок зродилася думка втрутитися в цю справу. Ми були переконані, що наші мистці повинні були неодмінно сказати своє слово, хоч би тільки для самої історії. Створили невеликий комітет по одному представникові від письменників, музик, малярів, акторів і журналістів. Завданням комітету було зредагування відповідного звернення-послання від імені діячів української культури до проводів обох націоналістичних організацій з закликом припинити ворожнечу. Сходини комітету й ширші наради в цьому питанні відбувалися в будинку на Підваллі. Звернення у двох примірниках ідентичного тексту, підписане повними іменами представників згаданих п'ятох мистецьких об'єднань, було доручене адресатам.

Усі ці справи змушували нас майже щоденно, без якихнебудь попередніх повідомлень, збиратися ранніми годинами у примі-

---

* Спогад "Два дні" з'явився у газеті *Свобода* (Джерзі-Сіті) 22 травня 1953 р.

щенні спілки і — "засідати". От і першого з двох пам'ятних для Львова днів, відчинивши важкі залізні двері, я увійшов у коридор і спрямував ліворуч на сходи вгору.

— Заборонено входити нагору! — раптом сказав хтось різко німецькою мовою. Це був підстаршина Гестапо, що стояв на вищих східцях. Я пустився до дверей і почув:

— Заборонено виходити!

Аж тоді я побачив у кутку коло сходів цілу громаду людей. Був там дехто з членів клубу й його відвідувачів, були й працівники клубної їдальні. Я долучився до гурту. Швидким кроком з течкою в руках надійшов директор консерваторії композитор Барвінський. Коли ми вже були разом у кутку за сходами, почали, півголосом розмовляючи, догадуватися, що могло статися, чому нас затримують, про що можуть нас питати під час переслухання.

Чекання ставало довгим. Після деякого часу ніхто новий не входить. Видно, зорієнтувалися і в пастку ніхто більше не попав. Один раз тільки відчинилися двері, і в них з'явилася кремезна постать візника, що привозив для клубної їдальні пиво. Знову лунало "Не можна на гору" і "Не можна виходити". Та тут ситуація була складніша. Спокійно, але рішуче візник пояснив, що він, як треба, постоїть, але що буде з кінцями? Такої можливості в наказі влади не було передбачено, і нашому сторожеві довелося приймати рішення самому. Кінець-кінцем, візника довелося таки відпустити.

Десь після полудня увійшло кілька гестапівців. Нас поділили на групи по 5-6 чоловік і стали виводити й розмішувати в широких відкритих автах. Позаду поліцаї з пістолями в руках. Повезли нас до тюрми на вул. Лонцького, тієї самої, в якій ще так недавно знайшли сотні жертв більшовицьких знущань. Відчинилася брама, і авта вїхали на широке подвір'я. Нам казали йти в напрямі вужчої частини подвір'я, оточеної мурами тюремних будинків.

Ми побачили незвичайну картину. Кругом під стінами стояли довгими рядами сотні людей, жінок і чоловіків, усі обличчями до стіни. Швидко розставили і нас після слів команди: "Стояти лицем до стіни! Не обертатися!"

Заглядаючи скоса, ми побачили кількох священників, старших жінок і чоловіків, гурток малих дівчаток — усі обличчям до стіни. Недалеко від нас стояв композитор Людкевич. Далі був один знайомий лікар, коло нього — колишня голова Союзу українок.

Якось молода жінка вперто вовтузилася й пробувала виходити з ряду. До наших вух доходила її польська мова. Підійшов до неї поліцай, який згодом привів старшого. "Ich nicht Ukrainer, ich Polin", — вона промовляла ламаною німецькою мовою. Старшина оглянув якісь папери й наказав випустити її на волю. Цей

інцидент повністю вияснив тодішню ситуацію. Виходило, що ставлять під стінку не злочинців чи бунтівників, а українців.

У розмовах, переданих у ряді попід стінкою, виявилось, що така сама ловля, як у будинку мистецьких спілок, відбулася в кількох інших місцях Львова. Заарештованими були заповнені канцелярійні приміщення на вул. Лонцького. Звідти по одному переводили через подвір'я і запроторювали до камер. Раптом подвір'я потряс постріл, один, другий, третій. У замкненій високими стінами площі гук пострілів здавався ще голоснішим. Невдовзі вияснилося, в чому річ. Давні арештанти, здивовані таким масовим припливом і рухом на подвір'ї, почали заглядати в заґратовані віконця. В одне таке вікно й посипалися постріли сторожа без будь-якого попередження.

Під вечір на подвір'я в'їхали авта з вищими старшинами. Зачалася біганина й метушня. З-під стін стали відводити людей партиями й робити списки. Цілком старших людей стали випускати на волю. Пустили й підлітків-дівчат. Тих, що залишилися, зібрали на середину площі й військовою командою впорядкували в чвірки. Під час цього перегруповання ми, музики, зібралися разом і з того часу старалися не розлучатися.

Гестапівці все ще крутилися довкола наших рядів. Якось хтось, хто стояв недалеко Людкевича, звернувся до одного з них і сказав, що між нами знаходиться ще одна старша людина, чи, мовляв, не можна було б і її звільнити (нашому композиторові було тоді 62 роки). Німецький старшина підійшов ближче, глянув Людкевичеві в обличчя і крикнув:

— Що? Цей молодий хлопець?

Хоч усім далеко було до сміху, ми не могли таки втриматися. А сам наш композитор аж схилився від цього несподіваного компліменту.

Пізно ввечері дали нам якоїсь, подібної до кави рідини та по кусневі хліба. Після цього стали розводити поверх за поверхом по коридорах. Тюремні приміщення були переповнені, і нас довелося розмішувати в самих коридорах. За нами замкнулися великі заґратовані двері, що вели до сходів униз. Чим далі в ніч, тим важче було стояти. Місця під стінами було замало навіть для половини. Тоді в пригоді стали наші практичні в таких випадках товариші. Один із них розмістив на долівці під стіною яких 7-8. Інші сідали їм між ноги, спираючися на груди. Так ряд за рядом посадили всіх.

Минала година за годиною. Десь по півночі ми й тут зробили "засідання" Спілки музик, хоч і без відповідного комплекту. На одному боці вужчої частини коридору сіли на підлозі під стіною Людкевич і Барвінський, на другому — я та ще дехто з членів

клубу. Оба музики про щось розмовляли. Хтось на цьому боці звернув на них увагу, кажучи: "Хочу добре запам'ятати собі цей образ. Людкевич і Барвінський, два з найзаслуженіших і найшанованіших наших музик, тут на тюремній долівці!"

Вже під самий ранок один із наших сторожів, старший віком, підійшов до нашого гуртка, що стояв тоді в кутку коридора і спитав:

— Хто ви такі за фахом?

— Музики, вчителі консерваторії, — почув він у відповідь.

— Я відразу пізнав, що ви мистці, — розговорився німець. — Я теж учитель, але звичайної школи. Зі Східньої Пруссії.

За хвилину він знову підійшов до нас, кажучи:

— Ви, українці, ви цілих 600 років не мали своєї держави, а тепер, не чекаючи на рішення фюрера, самі собі проголошуєте самостійність!!!

Фразу про 600 років він повторював кілька разів. З того було видно, що він тількищо вислухав чи вичитав її в інструкції. Коли він до когось з нас звертався із своєю аргументацією, весь час говорив "Mensch...", а часом прикладав до чиїхсь грудей дуло автоматичного пістоля. Це в нього було, здається, несвідомо, мабуть, тільки для більшої переконливості аргументів. Знову й знову повторював він фразу про "антинімецькі дії українців". Барвінський слухав, слухав, нарешті, не втерпів і сказав з притиском:

— Ви, німці, знамениті вояки, але найгірші політики в світі.

Взагалі, за нашого тодішнього перебування під арештом поведінка обидвох наших музик була весь час дуже достойна. Ніхто не почув від них ні одного слова нарікання, ні тим паче перестрахи чи розгублення.

Надходив, нарешті, ранок. Знову кусок хліба й порція рідини в глибоких тарілках. Після цього всіх вивели на подвір'я й поставили чвірками. Знову почалося вистоювання. Врешті, по кількох годинах зачалось переслухування. З наших рядів викликали по двох-трьох і розводили до канцелярій. Більшу частину виводили знову на подвір'я, але вже не до нашого гурту, а до тюремних камер. Дехто з переслухання не повертався до нас: виходив "на світ". Під вечір випала черга на наш ряд, і нас по одному розвели по кімнатах. Записали наші точні особисті дані й випустили.

Ми виходили з почуттям ніяковості. Наші товариші з попереднього дня й ночі, особливо молодші, залишалися майже всі. Не було ніякого сумніву, що їх чекають роки тюрем і концентраційних таборів.

Попри самі східці поліцейного будинку, куди нас випускали, з гомоном скочувався вниз трамвай. У першу хвилину було дивно, що місто все таки живе своїм життям.

Сама ж облава на українців Львова, проведена з такою брутальністю й на таку велику скалю, була суто терористичним актом. Її метою було застрашити українське суспільство, зтероризувати його й підпорядкувати своїм інтересам. Згодом виявилось, що реакція нашої громади була якраз протилежна.

Поспішаючи додому, я не мав певности, що там застану. Чи були хатні обшуки? У той час у нас перебував брат моєї дружини Карпо Микитчук. Перебувала й одна молода знайома з Буковини, яка не мала дозволу ні на переїзд, ні на побут у Львові. Виявилось, що хатньої ревізії не було і що наша гостя саме в час виїхала на Буковину. Зате Карпо попав таки в німецькі руки. Його протримали 10 днів у тюрмі на Лонцького, а згодом запроторили до тюрми "Монтелюпи" у Кракові, де він просидів цілий рік.

Це й був початок безпосереднього знайомства нашої родини з гітлерівським порядком. У Криницькі заарештували чоловіка моєї сестри Марусі Осипа Сливинського. Його схопили з десяткою інших українців, протримали півтора місяця в тюрмі в Новому Санчі, згодом три місяці в Тарнові і на кінець заслали до концентраційного табору в Авшвіці. Там він одержав число 96178. Ще гірша доля спіткала мого тітчного брата Ярослава Явного. То була напрочуд доброзичлива людина. Гестапо скрізь оголосило про його розшук, як колишнього члена ОУН. Деякий час він перебував, переїздив з однієї окупованої німцями країни до другої і, нарешті, пропав десь на терені Югославії.

Трагічний родинний балаєс, власний — хай і короткий досвід, а передусім тривожні вістки з Києва про арешти й убивства тамтешніх провідників — усе це не залишало ніякого сумніву в меті німецького походу на Схід. Проте, в декого з нас уже під кінець 1941 р. не було теж сумніву в висліді цього походу. З такою людоненависницькою настановою, з таким принизливим ставленням до людей — автохтонів цієї землі, з таким нахабним уживанням клича "Тільки для німців!" — далеко не можна було зайти. У тісному родинному колі я говорив: "Німці програють війну на Сході". Брат Тарас заперечував: "Ти дивись, яка сила! Яке здисциplinоване вояцтво! Яка маса зброї, танків, літаків!" Не допомогло. Гітлер доконав те, чого не зумів зробити Сталін: примусив вояків Червоної армії боротися з завзяттям і гнати загарбника аж поза Берлін.

Слідкуючи за проявами гітлерівської політики на наших землях, ми швидко усвідомили, що однією з завдань цієї політики є будити й підсичувати ненависть між нами й поляками. Намагання в цьому напрямі видно було на кожному кроці. Зрештою, це була та сама тенденція, що її виявляли й більшовики. Увійшовши у Львів 1939 р., перше, що вони нам привезли й показали на сцені

Львівського театру, була драма *Богдан Хмельницький* Олександра Корнійчука (до речі, написана 1938 р., тобто якраз напередодні вступу Червоної армії в Галичину). Поставний і пишню одягнений Богдан Хмельницький виходив у ній наперед театральної сцени, брав у руки польський прапор з орлом, кидав його на підлогу й топтав ногами. Битком набита від партеру аж по найвищі балькони зала вибухала несамовитим криком і гучними оплесками. Німці не мали ні часу, ні розуміння таких політично-пропагандивних тонкощів, вони просто провокували й підсилювали польсько-українську ворожнечу, вживаючи до того такі засоби, як напади, підпали та вбивства. У Львові українці були "найгірші люди", у Кракові ними були поляки.

Тоді ставало ясно, що в нашому становищі саме українсько-польське зближення, співдія обох загрожених народів є першою річчю на потребу. Щойно тоді я зрозумів те, чого не міг збагнути раніше, а саме, чому Пантелеймон Куліш закликав колись до польсько-української згоди й чому Тарас Шевченко звертався до Броніслава Залеського словами "Ляше, друже, брате", кажучи:

Подай же руку Козакові
І серце чистее подай!

З того часу прагнення до польсько-українського зближення стали однією з підвалин, одним із дороговказів моєї культурно-громадської праці на все життя.

На 1942 р. випало сторіччя з дня народження Миколи Лисенка. Для відзначення цієї річниці влаштували серію імпрез, разом з великим конкурсом хорів з усієї Галичини. Мені не довелося брати участі в цих подіях, бо саме тоді треба було лікуватися в Криниці від ревматичних болів. Коли я повернувся до Львова, мені випало завдання влаштувати виставку експонатів, зв'язаних з життям і творчістю Лисенка. Підготову до цієї виставки почав Лисько, але стан здоров'я не дозволив йому довершити справу. В центрі Львова в дуже вигідному й великому приміщенні, складеному з однієї великої залі та двох бічних кімнат, були розкладені цікаві й цінні експонати. Було кілька шафок-габляток з друкованими нотами й автографами Лисенка. Показано його багате листування з Олександром Барвінським, Анатолем Вахнянином, Володимиром Шухевичем, Іваном Франком, Остапом Нижанківським, Філаретом Колесою, Іваном Пулюєм та іншими. Сила-силенна експонатів свідчила про справжній культ Лисенка та його музики в Галичині. Представлені книжки й статті, йому присвячені, знімки, портрети та інші пам'ятки. Була й червона китайка, якою була

вкрита домовина композитора під час похоронів 1912 р. і яку кияни передали на пам'ять львівській делегації. В центрі головної зали стояло велике погруддя композитора, обставлене з усіх боків килимами. Мистецьке оформлення всієї виставки було справою мистця Михайла Дмитренка. Правда, й тоді не обійшлося без труднощів, таких прикметних для тодішніх обставин. Згадані килими були власністю жіночої кооперативної робітні. На другий день після святкового відкриття виставки килими зникли безслідно з зали. Ми не могли повідомити поліцію про крадіж, бо не мали гарантії, як німецькі поліцаї потрактують нашу виставку й зібрані в ній експонати. Ми з Дмитренком були дуже вдячні керівництву жіночої робітні за те, що воно прийняло вістку про грабіж з повним зрозумінням.

Із позамузичних проблем, які виникали на терені Літературно-мистецького клубу, одна мало не привела до "громадянської війни". Це був спір за Миколу Гоголя. Не пригадую, з чого почалося, проте, на терені клубу виявили себе два табори з діаметрально протилежними поглядами на ролю й значення Гоголя в історії духового життя України. Згідно з першим поглядом, Гоголь великий, геніальний письменник. Російською мовою писав, бо для прозової творчости це була на той час єдина можливість. Його творчість з українською тематикою була — поруч з творчістю Шевченка — однією з дошок порятунку для української національної свідомости, що потопала. Був тим, до кого Шевченко звертався зі словами: "Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже!" Для противників Гоголя саме ставлення поруч імен Шевченка й Гоголя звучало як нечуване блюзнірство. Чи не писав колись Гоголь, що від Шевченка дьогтем тхне? Чи не визнавав, що сам не знає, яка в нього душа: "русская" чи "хохлацкая". Як можна ставити його поруч з тим, ким, за словами Євгена Маланюка, "зайнялось і запалало".

Я пристав був до другого табору, завзято вишукував усе негативне про Гоголя, що тільки можна було знайти, записував усі критичні голоси про нього, яких до того часу було чимало й на кінець брав участь у диспуті, що відбувся на терені клубу. Одним із наших противників був Микола Шлемкевич, мій добрий знайомий з праці в "Українському видавництві". У розмовах зі мною він не раз жартував, що я непотрібно витрачаю так багато часу на дебати про Гоголя, неначе хотів сказати: "Чому не тримається музики?"

Тепер з перспективи довгого часу й великого простору бачу, що правда була посередині. Нам немає ні причини, ні потреби зрікатися Гоголя, як теж немає підстави, щоб ставити його на надто високий національний п'єдесталь.

Далі буде

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Bennigsen, Alexandre and Broxup, Marie. THE ISLAMIC THREAT TO THE SOVIET STATE. London: Croom Helm, 1983, 152 pp.

Бенніґсен, Александер, і Броксап, Марі. ІСЛЯМСЬКА ЗАГРОЗА РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Лондон, 1983, 152 стор.

Мало хто знає, що за кількістю свого мусулманського населення Радянський Союз займає перше місце в світі. На додаток, серед усіх релігійних угруповань СРСР між мусулманами є найменший відсоток атеїстів (20%). З другого боку, взаємозалежність атеїстів і вірних між немусулманами-росіянами становить коло 80%. Як указують автори, абсолютних атеїстів немає серед радянських мусулман, тому що всі здійснюють три основні обряди за ісламською релігією (обрізання, релігійний шлюб і релігійний похорон на мусулманському цвинтарі).

Книжка простежує розвиток Ісламу під російським пануванням від середньовіччя до теперішніх днів. Головною метою книжки є дати відповідь на питання: чи радянський режим досить зруйнував минуле, щоб створити нову "радянську людину"? Автори вважають, що режим не досяг успіху в тому намаганні, і заявляють, що "мусулманська «проблема» успадкована советами від їхніх царських попередників, виявилася винятково непіддатливою навіть після кількох століть" (стор. 4).

Автори детально розглядають усі ті впливи, що їх зазнали на собі росіяни протягом століть татарського гноблення в своєму житті: прийняття тиранії, деспотизму, кріпацтва та брак довір'я до основної вартости, до свободи. Одним дивним результатом татарського ярма, був, з одного боку, розвиток концепції російського "старшого брата" (з цивілізаторською місією в Середній Азії в 19 ст. та в Афганістані в теперішньому а, з другого боку, — комплекс підлеглости одного другому. Ісламський світ змушений жити в цьому стані підлеглости, який на практиці виявляє яскраві риси расизму та ненависти. Автори вважають, що всі ці настанови, які "виробляють культурну або біологічну симбіозу між різними радянськими національностями [занурюють їх у] безнадійний сон" (стор. 9). Вони висловлюють думку, що не тільки проблему національности в Радянському Союзі не можна вирішити, але вона "виявляється чим раз гострішою та все загрозливішою" (стор. 25).

Радянська національна політика в застосуванні до мусулман становить цікаву суміш марксизму (в інтерпретації Сталіна) та різних передреволюційних царських експериментів. Головна різ-

ниця між царською та радянською політикою полягає тільки в тому, що радянська влада набагато брутальніша. В Середній Азії Москва зустріла найсильніший опір, і у висліді мусіла перемогти "об'єднану опозицію всіх інтелектуальних клас від крайньо правих [елементів] до крайньо лівих більшовиків" (стор. 41).

Радянська влада почала свої атаки на Іслам в 1928 р. і, як автори заявляють, вони відрізнялися від царської політики тим, що царизм старався не руйнувати Іслам, а перетворити його на християнство.

Найцікавішою частиною книжки є аналіза успіхів і невдач національної політики Радянського Союзу. Обидва обговорювані тут суспільства (російське та мусулманське) не перемішуються між собою і випадки мішаних подруж рідкі. Мрія про етнічне сполучення через переселення так і не здійснилася. Згідно з переписом 1979 р. можна навести таблицю, яка подає відсотково стан рідної мови серед корінного мусулманського населення середньоазійських радянських республік.

<i>Національність</i>	<i>Відсоток тих, що живуть у своїй республіці</i>	<i>Відсоток тих, що вважають свою мову рідною</i>
Узбеки	99,2	98,5
Киргизи	99	—
Таджики	98,5	97,8
Туркмени	98,5	98,7
Казахи	92%	97,5
Азербайджанці	94,6	—

Крім того, не вдалася спроба творення спільної радянської історичної традиції. Вона виявилася малоістотною до гасла "дружби націй", і "для росіян Іслам залишається чужим організмом, яким він був століття тому в царській Росії" (стор. 54). Радянський Іслам є консервативніший і традиційніший, ніж у багатьох інших країнах. Радянський Союз є, мабуть, єдина країна в світі, де всі три галузі Ісламу живуть у згоді. Від кінця 1970-их років Радянський Союз зазнав двох криз, які мали вплив на мусулманське населення: Ісламська революція в Ірані та події в Афганістані. Майже всі мусулманські нації в Радянському Союзі залишаються лояльними до своїх одновірців поза радянським кордоном, але Москва не підтримує (на противагу до українців, білорусів, грузинів, вірменів) ніяких іредентських домагань до території поза південним кордоном.

Мусулманські воєнки радянського війська в Афганістані вия-

вилися небоєспроможними, і більшу частину тих вояків відкинули до березня 1980 р. Багато джерел оповідають про сильну опозицію радянській окупації Афганістану в Середній Азії. Совети безперечно турбуються, що події в Ірані та Афганістані можуть виявитися заразливими для радянських мусулман і мати негативний вплив на їхні настрої. Тому ґрунт для радянського втручання в Афганістані дуже обмежений, і перемога мусить бути "швидка, цілковита та ефективна" (стор. 114). Москва вітала Іслямську революцію в Ірані тому, що постава була антиамериканська, але автори книжки вказують, "що впливи на радянський Іслям через події в Ірані можуть бути глибшими й, нарешті, небезпечнішими, ніж партизанська війна в Афганістані" (стор. 115).

Остання частина книжки розглядає "радянський Іслям до 2000 року". Загальні тенденції, які вже можна бачити, такі: 1) біологічний динамізм, що окреслює якінебудь спроби асиміляції; 2) скупчення мусулман на рідних територіях; 3) занепад міграції європейського населення; 4) збільшення відсотка мусулман на рідних територіях; 5) мала лінгвістична асиміляція.

До 2000 р. населення СРСР становитиме 300 мільйонів, з яких 25 відсотків будуть мусулмани. В межах збройних сил мусулманські призовники складатимуть 29 відсотків усього війська (росіяни становитимуть 45 відсотків).

Автори вважають, що Москва не має багато причин для занепокоєння й, мабуть, буде пробувати далі вести сучасну політику, сподіваючися, що вона буде успішною. Вони вірять, що асиміляція є "неможливою мрією" й дивляться в напрям 2000 р., коли радянський Іслям матиме два обличчя: 1) Офіційний Іслям — динамічний, інтелектуальний, елітичний, ліберальний і поступливий; 2) Братство Суфі — популярне, консервативне, нетолерантне й агресивне.

До середньоазійської мусулманської еліти можуть належати і члени партії, і рядові безпартійні мусулмани, й навіть радянські патріоти, і всі вони відчуватимуть ненависть до росіян. На відміну від російської інтелектуальної еліти, середньоазіяти є єдине суспільство, яке сповнене "почуттям оптимізму".

Москва навряд чи дочекається реальної появи "гомо советікус", і найкращою розв'язкою для неї буде віддати неросійські прикордонні землі. Але це, вони вважають, не є щось характеристичне для російської традиції, й буде сприйматися як невдача радянського експерименту. Отже, автори книжки кінчають песимістично словами: "Кінцева, неминуча, шалена криза буде затримана, але чи надовго?" (стор. 152).

Тарас Кузьо

ДО ЧИТАЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ «СУЧАСНОСТІ»

Шановний Читачу!

Журнал *Сучасність* переступає поріг 25-ліття своєї появи. Разом з виданнями, які передували його виникненню — *Сучасною Україною* й *Українською літературною газетою* — це вже 35 років існування і вислід значної видавничої концепції. Як на еміграційні умови — доволі поважний вік.

На протязі своєї понад чвертьвікової історії наш журнал знайомить читачів з подіями та фактами політичного, культурного й економічного характеру в Україні й поза нею; подає, обговорює й коментує літературні та мистецькі явища сьогодення та минувшини; знайомить з інформаціями, інколи унікального значення, про змагання за українську національну самобутність, зокрема з документами з України тощо. Матеріяли *Сучасности* були об'єктом зацікавлень українських читачів, розкиданих не тільки по всіх континентах, але й тих, що на батьківщині, а також наших доброзичливих і недоброзичливих сусідів і чужинців.

У своїй видавничій політиці журнал керувався й керується загальноукраїнськими мотивами: у центрі його уваги стоять не вузькогрупові, а загальні зацікавлення, не хвилеві, а постійно дійові та тривкі осяги, не загумінково-льокальні, а всеукраїнські питання. В *Сучасності* беруть участь автори різних поглядів і різних зацікавлень. Наша провідна мета — відповідно до наших спроможностей нести всебічну допомогу краєві. Це означає також опір політично-суспільному устроєві, що там існує, а передусім опір форсованим спробам нищення українського стану посідання.

З цієї нагоди звертаємо увагу й на цілу низку книжок, які з'явилися у видавництві "Сучасність". Це — переважно видання, що мають значення документів доби, поява яких в Україні під сучасну пору є немисленна.

Як і кожне видавництво, і ми зацікавлені в найбільшому поширенні нашого журналу та книжок. Тому дорогим для нас є кожний передплатник, що цінує наші зусилля та вносить своєчасно належне за журнал. Радіємо також, коли цей передплатник залучує нових передплатників і тим спричинюється до зміцнення фінансової бази видавництва.

Але, крім цього, хочемо тут порушити ще один аспект і ним зацікавити наших читачів.

Часто до нас звертаються особи, які не мають фінансової змоги передплачувати наш журнал — безробітні, пенсіонери, молодь, що студіює, хворі і ін. Подібні прохання доходять до нас крізь залізну заслону (куди деякі наші видання доходять), хоч і з висловами побоювання, що режим до них не допустить журналу.

Всім цим зацікавленим ми стараємося піти якнайдалі назустріч, чи то знижуючи передплату, чи висилаючи журнал безкоштовно. Все це вимагає додаткових витрат видавництва, які воно не завжди може покрити.

З огляду на цей стан звертаємося до наших читачів з проханням робити пожертви на Пресовий фонд *Сучасности*. Віримо, що наша громада в діяспорі допоможе нам нести наше друковане слово до всіх закутків земної кулі, в тому числі й до тих, хто без власної вини не може його передплачувати.

Читачам, які відгукнуться на цей наш заклик, складаємо вже тепер наше сердешне спасибі.

Видавництво "Сучасність"

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
Müllerstraße 33, Rgb.,
8000 München 5, BRD

Bankkonto: Deutsche Bank A. G., Promenadeplatz
8000 München 2, Kto Nr. 22/20457 (BLZ 700 700 10)

Postcheckkonto: PSchA München, Kto Nr. 22278-809

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1985, 11, в поезії Романа Бабовала "Омана молока" на стор. 5 (2 рядок згори) треба читати: "металеве. мертве — слово, мов".

У тій таки листопадовій книжці *Сучасности* в "Споминах про старшого друга" Юрія Тарнавського на стор. 36 (13 рядок знизу) треба читати: "(здається, до Блакитного)"; на тій таки сторінці (14 рядок знизу) треба читати: "пана Юрія, як Євген Блакитний".

У *Сучасності* 1986, 1, у статті Франка Сисина "Проблема українського православ'я в СРСР" на стор. 56 (13 рядок згори) треба читати: "50% усіх православних церков", а в наступному рядку: "(з них понад 25% усіх ...)"; на стор. 59 (12 рядок згори) треба читати: "з початком 1927 року".

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ (1900-1985)

Василь Маркусь

Свій останній бій з недугою Володимир Кубійович програв. Його не скосила брутальна невблаганна смерть. 2 листопада 1985 р. в передобідню пору він просто тихо згас у лікарні Сент-Антуан у Парижі, після затяжної недуги й боротьби з нею. Властиво, помер він не від однієї недуги, а від комбінації хвороб, які насили на нього вже кілька років.

Кубійович був добрим борцем не лише з людьми, системами, ідеями, але й з хворобами. З його твердим характером, вірою в життя та працю, дисципліною виняткового пацієнта, з довір'ям до медицини й до свого особистого лікаря, він потягнув ще кілька років, коли будь-хто інший на його місці давно вже піддався б. Про свого лікаря Вадима Котленка він ще кілька днів перед смертю тихо шептав: "Він казав, що я вижду з цього...".

Але в цьому дуелі, вже дослівно "на життя та смерть", Кубійович був подоланий, хоч люди з його найближчого оточення думали, що він видужає, повторюючи: "Він не одну нам зробив несподіванку". Цього разу він її не зробив. Могутній, хоч не фізично, дуб повалився. З дубом він мав символічно спільного те, що до кінця ясно думав, у всьому був твердим, намагався жити й не хотів думати про смерть.

Однією з багатьох прикмет цієї небуденної людини було саме те, що він бажав понад усе жити й працювати. Кубійович завжди дивився на кінцевий вислід праці, й саме результат кожного почину був для нього найбільшим вдоволенням. Він дуже хотів ще побачити останній (десятий) том українськомовної гаслової *Енциклопедії українознавства* та "погладити" його (наче живу істоту), хотів "показати" свою "дитину" — книгу знання — українській громаді та особисто подякувати їй за підтримку. Це майже дослівні його слова!

Почуваючи себе вже досить ослабленим, хоч довго намагався не показувати цього своєму оточенню, Кубійович унутрішньо жалів, що не міг сам поїхати з Атанасом Фіголем за океан, де готувалося відзначення його 85-ліття. Іноді, в момент усвідомлення стану здоров'я, виявлялися й інші ознаки "слабости", що так суперечили кубійовичівській натурі. З'ясовуючи ще в серпні м.

р. різні енциклопедичні пляни ("Енциклопедія української діяспори", "Мала ЕУ" тощо) та їхні можливості, він майже гірко додавав: "Але цього я вже не буду здійснювати...". Справді, це був момент майже приголомшливого перетворення Кубійовича, коли 24 серпня на прощання з ним у лікарні Інституту Пастера він запитав: "То ви завтра від'їжджаєте, Василю Васильовичу? А коли приїдете знов?" Я відповів: "Я вже вам казав, Володимире Михайловичу, що приїду в грудні, а тоді ви напевно будете здорові, й спільно багато чого зробимо із термінових завдань". Його відповідь була: "То добре, але тоді вже відвідаєте мене на цвинтарі...". Мене вразила та репліка, бо я таки вірив, що після стількох недуг і шпиталів, він і на цей раз вийде переможцем.

Пригадую собі ще один момент з тих останніх років і місяців його життя. Він мені часто говорив, що хотів би провести час відпочинку на самоті й у розважанні, ось, наприклад, на "Студіоні" біля Риму в українській студитській обителі. "Там, — казав Кубійович, — я б міг більше призадуматися над собою. Я б хотів зустрітися з Богом". Хоч Кубійович був людиною секулярної віри "в працю та життя" й бачив дуже реальні та конкретні завдання в житті ("служба народові"), щось на зразок І. Франка, він мав тугу за вищим спокоєм і бажання знайти контакт з Богом, що не було зумовлене чисто земними вартостями або потребою "асекрації в небі". Таке його перебування в Студіоні навіть практично плянувалося десь улітку (о. архимандрит Любомир Гузар дуже захоплювався до цього), але за сарсельськими клопотами воно не здійснилося.

Проте, на шпитальному ложі Кубійович здійснив свій намір зустрітися та поєднатися з Богом. На бажання вченого, його відвідав і висповідав близький приятель і довголітній співробітник в управі Наукового товариства імени Шевченка, о. канцлер Михайло Левинець.

Кубійовича оцінювали всі, хто промовляв під час похорону та на поминках, як також ушановуючи з іншої нагоди (наприклад, у час ювілеїв, включно з останньою ювілейною конференцією в зв'язку з 85-літтям у Нью-Йорку 28 вересня 1985 р.), насамперед, як людину цілеспрямованої праці, постійного напруження творчих зусиль і інтелектуального зосередження, самодисципліни та твердості. Велику частину своїх досягнень він завдячує саме цим прикметам.

Маючи на увазі серед його здобутків такі твори, як *Географія України* і *Атлас України*, а насамперед його "опус магnum" — *Енциклопедію українознавства*, кожен мусить визнати, що брався Кубійович до великих проектів і вмів ангажувати до цього багатьох

Володимир Кубійович
23. IX. 1900 (Новий Санч) — 2. XI. 1985 (Париж)

і різних людей. Він виявив себе не абияким організатором науки, й, що більше, показав свою спроможність успішно мобілізувати до праці значну кількість людей. Біля *Енциклопедії...* він створив наче енциклопедичне "братство" чи "родину". Листування, яке він провадив у цій справі, розмови, що він їх мав, шкіци-розробки гасел, що їх він виготовляв, дуже своєрідно пояснюють усю його інтелектуальну структуру як організатора наукових починів і редактора. Докладність, логіка і оригінальність цих його "записок"

і тепер вражає, коли їх перерахувати. Він досить швидко ангажував людей до співпраці, не дуже зважаючи на докори сумління, які могли мати інші на його місці. Так само учений приймав, від кого б це не було, добрий продукт праці. Але він був і суворим критиком і імпульсивно відкидав слабкі, недосконалі результати праці, іноді ризикуючи погіршенням особистих взаємин з людьми.

Постійно мав Кубійович на оці цілість проекту, над яким працював, а не його окремі аспекти, причинки чи внески праці. Тому він не раз мав у своїй редакційній роботі конфлікти й непогодження. Але учений умів також із цього вийти, а наполегливі, досвідчені, терпеливі і дещо загартовані в праці з ним співробітники вміли знаходити компроміси й навчилися розуміти "шефа".

Дивлячися з перспективи на майже вже сорокрічний проект *Енциклопедії...* в її чотирьох варіантах (українсько- та англійськомовні статтейні й гаслові), можна з певністю сказати, що цій справі Кубійович присвятив головну працю свого життя й навіть пожертвував особистою кар'єрою не аби якого спеціаліста-географа та демографа. Зробив він це тому, як сам не раз любив говорити, що "думав про українську науку політично". Знав, що українська нація потребує на своєму історичному шляху певних інтелектуально-культурних важелів. Серед них були синтетичні праці з певних ділянок, довідники, енциклопедії й навіть деякі з його нездійснених проєктів документальних досліджень.

Останні роки діяльності Кубійовича чи не виключно були присвячені *Енциклопедії...* Та він ще встиг написати автобіографічні силуетки людей, з якими стрічався, що увійшли в доповнене друге видання його спогадів *Мені 85. Енциклопедією...* він жив і нею дорожив. Її Кубійович не закінчив, у чому є і символіка, і проблема. На людях, що були близько нього й розуміли його задум та концепцію, як і на тих, що прийдуть з молодшої генерації, лежить обов'язок продовжувати справу Кубійовича, при чому в душі покійного. Бо той напям і перспектива виправдалися і не потребують істотних змін.

Як людина задумів, концепцій, теоретик і практик наукової праці, Кубійович залишається живим серед нас, так само як справа його життя залишається для нас актуальною. Вчений відійшов як цікава, жива, буденна постать з усіма своїми життєвими прикметами. А вже ж як світлий образ його життя та праці силуетка цієї небуденної людини залишиться в пам'яті тих, хто його знав і довше чи коротше з ним співпрацював. Лишиться ще обов'язок близьких йому осіб накреслити для майбутніх поколінь ту його життєву силуетку такою, якою вона була, без зайвого звеличування покійного. Він цього не потребує. Бо з того всього, що різні люди говорили та писали про нього раніше, а ще більше, що зафік-

сують про нього в майбутньому, напевно вирине повніший образ Кубійовича як виразного патріота, громадянина, вченого й візійонера, що реально дивився в майбутнє в найпрактичнішому сенсі.

Але незмінним лишиться в умах і серцях сучасників та прийдешніх поколінь Кубійович — інституція, сарсельський шеф і головний редактор, який повинен жити в своїх справах, так само, як його справи житимуть у праці його послідовників.

ДО СТАТТІ В. ПАВЛОВСЬКОГО ПРО «КИРОВСЬКИЙ ТЕРОР»

У грудневій книжці 1985 р. *Сучасність* вмістила розвідку Вадима Павловського "До 50-ліття «кіровського терору»". Мені також доводилося писати на цю тему, але про деяких осіб, що про них автор бодай щось довідався (як Петро Борецький, Олександр Щербина), я не міг знайти взагалі жадних відомостей. Та, з другого боку, в Павловського бракує деяких даних, що їх зібрав і опублікував я. Тому я хотів би дещо додати до згаданої розвідки, а дещо й виправити.

1. Вважаю доцільним згадати, що Дмитро Фальківський і Кость Буревій пішли на смерть під своїми літературними іменами: виїзна сесія навіть не поцікавилася, які в них імена насправді (як з'ясував чеський україніст Микола Неврлі, справжнє прізвище Фальківського — Левчук, а, за російським словником псевдонімів, Буревій мав непоетичне прізвище Сопляков).

2. Ледве чи можна вважати Буревія приятелем Хвильового: адже в т. зв. літературній дискусії Буревій виступав проти Хвильового, як один із головних опонентів (див. про це в *Азбуковнику* Б. Романенчука).

3. Про Лебединця не зашкодило б додати, що на час арешту (чи незадовго перед тим) він був... головою Верховного Суду Української РСР, себто особою, до якої у правовій суверенній державі мали б звертатися засуджені зі своїми скаргами й апеляціями...

4. Про Василя Мисика відомо, що він потрапив був у німецький полон, де й перебував до кінця війни. Його ж перші повоєнні роки лишаються "білою плямою" в поетовій біографії: припускаю, що протягом принаймні двох-трьох років йому, як і всім іншим полоненим, доводилося "искупать вину перед родиною" в якомусь концтаборі, а щойно потім він зміг влаштуватися бухгалтером.

Між іншим, писав я колись, що на Дніпропетровщині (чи Катеринославщині) штук п'ять Новопавлівок, з кожної з них, як подає *Історія міст і сіл України*, походять орденоносні доярки та свинарки, але про те, що в котрійсь із тих Новопавлівок народився талановитий поет і перекладач Мисик, нема жадної згадки.

5. Єдина на процесі жінка — Ганна Іванівна Скрипа-Козловська — дочка православного священника з Холмщини. Під час Пер-

шої світової війни родина Козловських евакуювалася до Ніжина, звідки повернулася на Холмщину. Ганна Іванівна була замужем за депутатом польського сейму Йосипом Скрипою (про нього кілька років тому була стаття в радянській пресі), який дедалі лівішав і, врешті, перейшов до комуністичного табору. Після його смерті Ганна Іванівна з матір'ю, сином і братом Никодимом Козловським (від якого я маю ці відомості і який помер в Англії в сімдесятих роках), виїхала на Україну. Її, за висловом брата, "дослідили" на п'ять років, і вона померла, не відбувши до кінця строку, в концтаборі на Ведмежій Горі. Сина її, Богдана Скрипу, я бачив два-три рази. За німецької окупації він зник, за припущенням дядька, пішов у радянське підпілля...

6. Наступне питання — може, найцікавіше. Імена Богдановича і Дмитрієва стоять поруч не лише в списку розстріляних: ними починається список справжніх терористів-білогвардійців, що їх вислав свого часу генерал О. Кутепов через Югославію (далі, можна припускати, через Румунію) до Радянського Союзу, де вже на них чекали попереджені генералом М. Скобліном чекісти... (Хай читача не заводить у заблуд "російське" прізвище Скобліна: він був чистокровний українець з мого рідного Ніжина та ще до того й хрищеник мого діда).

Список білогвардійських терористів зацікавлені можуть знайти в книжці Бориса Прянишнікова *Незримая паутина*. Чи це ті самі люди, чи випадковий збіг — судити тяжко. Я особисто схиляюся до думки, що ті самі...

Ігор Качуровський

Про авторів

- Чеслав Мілош** — польський поет і мислитель, отримав літературну нагороду Нобеля 1980 р. Нещодавно його книжка *Поневоленій розум* вийшла в світ у нашому видавництві.
- Віра Вовк** — поет, прозаїк і перекладач; детальніші інформації про неї — в попередньому числі.
- Юрій Тарнавський** — поет і прозаїк; детальніше про нього — в січневому числі.
- Галина Мухина** — авторка численних літературознавчих статей, періодично викладала в Албертському та Манітобському університетах. Тепер кінчає докторську дисертацію "Народництво та модерністичні напрямки в українській літературі".
- Давид Толмазін** викладає морезнавство на факультеті морезнавства Коннектикутського університету в Ейвері-Пойнт, Гротон.
- Василь Витвицький** (1905 року народження) — музиколог і композитор; праці з історії української музики 19 і 20 ст., серед них — *Українські впливи в музиці Шопена* та монографія про М. Гайворонського. Сталий співробітник *Сучасности*.
- Роман Рахманний** (справжнє прізвище — Олійник), публіцист і радіокоментатор, народився 1919 р. у Львові. Під час Другої світової війни — співробітник підпільних видань УПА та УГВР, на еміграції в Німеччині — керівник Української пресової служби (1946-1948). З 1949 р. — в Канаді, головний редактор торонтського тижневика *Гомін України* (1948-1951). Пізніше на протязі років був керівником українського відділу Канадської радіомовної корпорації (СіБіСі).
- Василь Маркусь** — професор політичних наук при Льойольському університеті в Чикаго і помічник редактора багатотомної англomовної *Енциклопедії України*, яка друкується Канадським інститутом українських студій (Едмонтон, Алберта).

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1986 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада</i>	Nina Ilnytzkyj
		<i>і США:</i>	254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Обкладинка Ігоря Тодорука. Переклав з польської Богдан Струмінський. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жакли-вих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму яких восьмисот млн людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи. Ціна: 12,95 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933 Вибрані статті

1985, 143 стор. Упорядник Надія Каратницька. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статей до п'ятдесятиліття Великого Голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

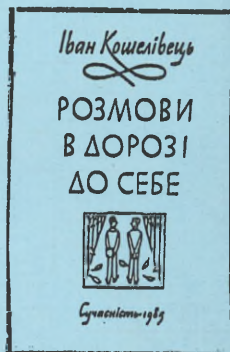
Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа.

Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати на своєму шляху, дає цікаву картину людей і ситуацій.

Ціна: 20 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001